

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

Vohidov A.A.

FORS TILI

(Sodda gap sintaksisi)

Mazkur qo'llanma talabalarni fors tilidagi sodda gaplar sintaksisiga oid nazariy ma'lumotlar bilan tanishtiradi, jumladan, bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli sodda gaplarni bir-biridan ajratish, ularning tarkibini tahlil qilish muammolarini qiziquvchilar e'tiboriga havola qiladi. Qo'llanma bakalavriat va magistratura talabalari, aspirantlar, mustaqil tadqiqotchilar va professor-o'qituvchilarga tavsiya etiladi.

Toshkent- 2009

Mazkur qoʻllanma talabalarni fors tilidagi sodda gaplar sintaksisiga oid nazariy maʼlumotlar bilan tanishtiradi, jumladan, bir bosh boʻlakli va ikki bosh boʻlakli sodda gaplarni bir-biridan ajratish, ularning tarkibini tahlil qilish muammolarini qiziquvchilar eʼtiboriga havola qiladi. Qoʻllanma bakalavriat va magistratura talabalari, aspirantlar, mustaqil tadqiqotchilar va professor-oʻqituvchilarga tavsiya etiladi.

Tuzuvchi: f.f.n., dotsent Vohidov A.A.

Oʻquv qoʻllanmasi Toshkent davlat sharqshunoslik instituti Oʻquv-uslubiy kengashi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan (2009 yil dagi - sonly majlis bayonnomasi)

Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2009

Birinchi mavzu

Gap nazariyasining ayrim masalalari

- 1. Gap - tugallangan ma`no ifodalovchi nutq birligi.**
- 2. Gap va so`z birikmasi.**
- 3. Gap bo`laklarining birikish usullari.**

Tayanch so`zlar va iboralar

Gap, so`z birikmasi, izofa, bitishuv, old ko`makchili birikuv, egalik qo`shimchasili birikuv, intonatsiya, moslashuv, bog`lovchili birikuv, appozisiya.

Gap - tugallangan ma`no ifodalovchi nutq birligi Gap va so`z birikmasi

So`z birikmasi gapdan nimasi bilan farq qiladi? Gap, ya`ni muomila (axborot almashuvi) jarayonining asosiy birligi so`z birikmasidan o`zining predikativligi va xabar intonatsiyasi bilan tafovut qiladi. Predikativlik haqida gapirganda gap tarkibida kesimning mavjudligini nazarda tutamiz. Boshqacha qilib aytganda, gap bu nutq muomila jarayoni uchun grammatik jihatdan tashkil kilingan birlik bo`lib, so`zlovchining voqelikka bo`lgan munosabatini ifodalaydi va tugal fikr shakl va mazmuniga ega bo`ladi. Masalan:

این کیف معلم است *In kif-e moallemast.* “*Bu o`qituvchining portfeli*”.

این رود به دریای خزر میریزد *In rud be daryā-ye xazar mirizad.* “*Bu daryo Kaspiy dengiziga quyiladi*”.

So`z birikmasi gap uchun “qurilish” materialini bo`lib, ikki yoki undan ortiq mustaqil so`zlarning ma`no va grammatik jihatdan birikishidan tashkil topadi. so`z birikmasi predmet, qodisa va voqelikka bo`lgan munosabatlarning murakkab, ya`ni kengaytirilgan nomlanishidir. Masalan:

این رود *in rud* “*bu daryo*”; کیف معلم *kif-e moallem* “*o`qituvchining portfeli*”; دریای خزر *daryā-ye xazar* “*Kaspiy dengizi*”;

Gap bo`laklarining birikish usullari

So`z birikmalari tahlili natijasida biz fors tilida so`zlarning quyidagi grammatik vositalar yordamida birikish usullari mavjud ekanligini aniqlagan edik

- 1) *izofa va izofiy birikish;*
- 2) *bitishuv va so‘z tartibi;*
- 3) *old ko‘makchi va old ko‘makchi yordamida birikish;*
- 4) *egalik qo‘shimchalari va ularning biriktirish xususiyatlari.*

Xuddi ana shu usullar gap tarkibida ham ko‘rinadi. Ammo albatta qayd etish lozimki, gap tarkibida ular “boyroq” va kengroq ko‘rinishga ega bo‘ladi. Bundan tashqari, gap tarkibida so‘z birikmasi tarkibi uchun “yot” bo‘lgan yangi birikish va biriktirish faktorlari ham paydo bo‘ladi. Bu faktorlarga quyidagilar kiradi:

1. **Intonatsiya.** Intonatsiyaning roli gap tarkibida, ayniqsa, og‘zaki nutq jarayonida juda katta. Masalan, “Men Tehronga ketyapman” degan gapni Tehron laqjasida quyidagi usullarda aytish mumkin:

Man Tehrān miram = من میرم تهران = *Man miram Tehrān* = تهران میرم من

be old ko‘makchisining tushib holganligi, so‘z tartibining o‘zgarishi gap bo‘laklarining birikishga deyarli ta‘sir o‘tkazmaydi. So‘zlarning birikishi bu holatda intonatsiya yordamida ta‘minlanadi.

Intonatsiya haqida gapirganda gapning ritmik jiqatdan bo‘linishi va uning tarkibidagi urg‘u masalasiga ham to‘xtalishimiz lozim. Masalan, این نوکرشان بود *In noukarešān bud* gapi tarkibida ikkita ritmik guruh mavjud:

In + این نوکرشان بود *noukarešān bud* “*Bu ularning xizmatkori edi*”
Bu tarkibda این *in* - ega, نوکرشان بود *noukarešān bud* - kesim.

Ammo qizig‘i shundaki, mazkur jumlaning boshqacha, bir butun ritmik guruhga biriktirib talaffuz qilish ham mumkin:

این نوکرشان بود *Innoukarešān bud*
“*Bu xizmatkor ularniki edi*”

Bu tarkibda این نوکرشان *innoukarešān* - ega, بود *bud* - kesim.

Intonatsiya tilning prosodik (talaffuz) elementlariga kiradi. U quyidagi ko‘rinishlarga ega bo‘ladi:

- a) ovozning ko‘tarilishi yoki pasayishi;
- b) kuchli va kuchsiz, cho‘ziq va qisqa bo‘g‘inlarning ketma-ketligi.

Birinchi ritmik guruhlanishda oqang, melodika katta rol o‘ynaydi: avval این *in* so‘zining kuchli va yuqori toni, keyin pauza va oxirida kesim tarkibidagi so‘nggi so‘z tomonga pasayib boruvchi ton. Bundan tashqari, این *in* (ega) kuchli urg‘u ham oladi (mantiqiy ajratish). Ritm jumla tarkibida ikki guruhni tashkil etdi, pauza esa ritmik guruhlash vositasi bo‘lib xizmat qildi. Xulosa qilsak, mazkur vositalar munosabatlarini ta‘minladi va ifoda etdi.

سعید مسیب با آقامیرزا تو دالان ایستاده گفتگو

میکردند *Said Mosib bā Āyāmirza tudālān istāde goftegu mikardand*. “*Said Mo’sib bilan Og’omirzo yo ‘lakda turib gaplash ishardi*”.

Yuqoridagi jumla tarkibida ham intonasion manzaraning ikki varianti yuzaga keltirilishi mumkin:

a) ایستاده *istāde* so‘zini oldingi ritmik guruxga biriktirish va undan so‘ng pauza berish:

سعید مسیب با آقامیرزا تو دالان ایستاده، گفتگو
Said Mo’sib bā Āyāmirza tudālān istāde, goftegu mikardand.
میکردند

Bunday ritmik guruhlanishda *istāde* so‘zi gap tarkibidagi uyushgan kesimni ifodalaydi:

Said Mo’sib bilan Og’omirzo yo ‘lakda turishar va gaplashishardi.

b) *istāde* so‘zini میکردند گفتگو *goftegu mikardand*, ya`ni kesimga biriktirish, pazani esa دالان *dālān* so‘zidan keyin qo‘yish:

سعید مسیب با آقامیرزا تو دالان، ایستاده گفتگو
Said Mo’sib bā Āyāmirza tudālān, istāde goftegu mikardand.
میکردند

Ritmik guruhlanishning bu holatida esa *istāde* so‘zi ravishdosh shaklida ishlatilib kesimdan anglashilayotgan ish-harakatning qay usul va tarzda bajarilishni izoqlaydi:

Said Mo’sib bilan Og’omirzo yo ‘lakda turib gaplashishardi.

Yuqoridagi fikr va misollardan ko‘rinib turibdiki, intonasion vositalar gap tarkibida juda muhim ahamiyat kaso‘z birikmasi etadi.

2. Intonatsiyadan tashqari, gap tashkil qilish uchun moslashuv deb nomlanuvchi birikish usuli ham xarakterlidir. Hozirgi zamon fors tilida **moslashuv** usuli so‘z birikmalari tashkil qilish uchun ishlatilmaydi¹. Aksincha, ya`ni gap tashkil qilish jarayonlarida esa moslashuv hukmron usuldir, chunki gapning bosh bo‘laklari - ega va kesim o‘rtasidagi munosabatlar fayot moslashuv orqali ifodalanadi:

من کتاب میخوانم *Man ketāb mixānam* - “*Men kitob o‘qiyapman*”

میخواهم کار کنم *Mihāham kār konam* - “*Ishlamoqchiman*”

دارم میروم *Dāram miravam* - “*Ketyapman (ketib turibman)*”

Yuqorida aytilganidek, so‘z birikmasi tashkil qilishda ishlatiladigan birikish usullarining ba`zilari gap tarkibida boyroq, serqirraroq va sermazmunroq ko‘rinishga ega bo‘ladi. Zikr etilgan usullar qatoriga bog‘lash, old ko‘makchili birikuv, bitishuv va appozisiyalarni kiritish mumkin:

1. **Bog‘lash**, ya`ni bog‘lovchili birikish va sanash intonatsiyasi yordamida

¹Fors-tojik klassik adabiyoti tilida ba`zan sifatlar tomonidan son kategoriyasining namoyon qilinishini ham kuzatish mumkin, ya`ni aniqlovchi aniqlanmish bilan sonda moslash adi:

حوران *mardomān-e piyādegān* “*piyoda kishilar*”;
چشمان سیاه *hurān-e siyāhčešmān* “*qora ko‘z hurlar*”.

birikish sodda soʻz birikmasiga xos emas, ammo soʻz birikmasi sintaksisi kursidan bilamizki, bu usulga xos vositalar bir bosh soʻz va bir necha ergash (tobe) soʻzlardan iborat murakkab soʻz birikmasi tarkibida, shuningdek, soʻz birikmasilarini bir-biriga bogʻlash uchun ham ishlatiladi. Gap tarkibida esa bogʻlash juda keng ishlatiladi.

Gap tarkibida soʻz birikmasi tarkibi uchun umuman begona boʻlgan bogʻlovchili birikuv turlari ham ishlatiladi. Masalan, uyushiq boʻlaklarni biriktiruvchi *نقطه فقط... بلکه nafayāt... balke* - “*nafayāt... balki*”, *چه... چه ĉe... ĉe* - “*ham... ham*” kabi murakkab bogʻlovchilari yoki *یعنی yaʼni* - “*yaʼni*” izohlovchi bogʻlovchisining ishlatilishi qiyoslang:

ما فقط در راه عدالت بلکه همچنين در راه علم پیکار
Mā nafayāt dar rāh-e adālat balke hamĉenin dar rāh-e elm peykār minamāim. “*Biz nafaqat adolat uchun, balki ilm uchun ham kurashyapmiz*”.

Başar bā doşman-e vahşatnāk-e zerāʼat, yaʼni malax movājeb šod.

“*Insoniyat dehqonchilikning dahshatli dushmani, yaʼni chigirtka bilan toʻqnash keldi*”.

2. **Bitishuv** usuli ham gap tarkibida oʻziga xoslikka ega. Gap tarkibida *nafayāt* sobit, *yaʼni* kontakt koʻrinishidagi bitishuv, balki erkin, *yaʼni* distant koʻrinishidagi bitishuv koʻrinishlari ham ishlatiladi. Masalan, *ما باید فرا* *Mā bāyad farā begirim* - “*Biz oʻrganishimiz kerak*” soʻz birikmasi gap tarkibida erkin, *yaʼni* distant holatda ishlatilishi mumkin.

باید از این حوادث درس های بسیار عمیق فرا
Bāyad az in havādes darshā-ye besyār amiḡ farā begirim

Az in havādes bāyad darshā-ye besyār amiḡ farā begirim.

“*Bu hodisalardan juda chuqur oʻgitlar olishimiz kerak*”.

Old koʻmakchilarning koʻpincha holatlarda tushirib qoldirilishi va intonasion vositalarining ishlatilishi ham gap tarkibida bitishuv usuli mavqeini mustahkamlaydi:

Tehrān تهران *mirovam* = *به تهران میروم* *be Tehrān miravam* = “*Tehronga ketyapman*”

Uyda edim = *خانه بودم* *dar xāne budam* = “*Uyda edim*”

3. **Appozisiya** - gap boʻlaklari orasidagi munosabatlarning alohida turi. Appozisiya gap tarkibida modal soʻzlar va gapning boshqa boʻlaklari oʻrtasida yuzaga keladigan modallik munosabatlarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Appozisiyadagi soʻzlar gapning muayyan bir boʻlaklari bilan birikmaydi, balki butun gap tarkibiga tegishli boʻladi. Masalan, *متاسفانه motaʼassefāne* “*afsuski*” modal soʻzi quyidagi jumlada turli oʻrinlarga quyilish mumkin (*xish* soʻzidan keyin ham, *mo* soʻzidan keyin ham):

متاسفانه بعضى از نویسندگان ما با زندگى واقعى Mota'assefāne ba'zi az navisandegān-e mā bā zendegi-ye vāye'i-ye xānandegān-e xish āšnā nistand. “Afsuski, bizning ba'zi yozuvchilarimiz o'z o'quvchilarining haqiqiy hayotlaridan bexabarlar”.

بعضى از نویسندگان ما با زندگى واقعى خوانندگان آشنا نیستند Ba'zi az navisandegān-e mā bā zendegi-ye vāye'i-ye xānandegān-e xish mo'ta'assefāne āšnā nistand. “Bizning ba'zi yozuvchilarimiz o'z o'quvchilarining haqiqiy hayotlaridan, afsuski, bexabarlar”.

راستى Rāsti “aytgandek”, “to'g'risini aytganda” modal so'zi odatda jumlaning avvalida joylashadi, ammo u ham appozisiya yordamida jumlaning butun tarkibi bilan bog'lanadi:

راستى با يکديگر خوب آشنا نیستيم Rāsti bā yekdigar xub āšnā nistim. “Rostini aytganda, biz bir-birimizni yaxshi tanimaymiz”.

Shunday qilib, fors tilida jumlar tarkibida ishlatiladigan sintaktik birikish usullarining turlari so'z birikmalarida ishlatiluvchi usullardan ancha ko'p. Buni quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin:

So'z birikmasi tarkibidagi birikish usullari	Gap tarkibidagi birikish usullari
1. <i>izofiy birikish</i>	1. <i>izofiy birikish</i>
2. <i>bitishuv</i>	2. <i>bitishuv</i>
3. <i>old ko'makchili birikish</i>	3. <i>old ko'makchili birikish</i>
4. <i>egalik qo'shimchasi yordamida birikish</i>	4. <i>egalik qo'shimchasi yordamida birikish</i>
5. <i>bog'lovchili birikish</i>	5. <i>bog'lovchili birikish</i>
	6. <i>moslashuv</i>
	7. <i>intonatsiya</i>
	8. <i>appozisiya</i>

Mustaqil ta'lim uchun savol va topshiriqlar

1. So'z birikmasi gapdan nimasi bilan farq qiladi?
2. So'z birikmasi tarkibida qaysi sintaktik birikish usullari ishlatiladi?
3. Gap tarkibida qaysi sintaktik birikish usullari ishlatiladi?
4. Intonatsiya va urg'u gap tarkibida qanday ro'l o'ynaydi? Misollar keltiring.
5. Moslashuv nima? Gapning qaysi bo'laklari moslash adi?
6. Bog'lovchili birikuv nima?
7. Gap tarkibidagi bitishuv qanday ko'rinishlarda bo'ladi?
8. Appozisiya nima va uning gap tarkibida roli qanday?
9. Fors tili sintaksisi bo'yicha monografiya muallifi kim?

Ikkinchi mavzu

Bir bosh bo‘lakli va ikki bosh bo‘lakli gaplarni farqlash masalasi

- 1. Bir bosh bo‘lakli va ikki bosh bo‘lakli gaplarni ajratish mezonlari.**
- 2. Shaxssiz gaplar**
- 3. Gap turini aniqlash usullari.**

Tayanch so‘z va iboralar:

Bir bosh bo‘lakli gap, ikki bosh bo‘lakli gap, to‘liq sub’ektili - konkret egali ikki bosh bo‘lakli gap, to‘liq sub’ektili - mavhum egali ikki bosh bo‘lakli gap, noto‘liq sub’ektili aniq egali ikki bosh bo‘lakli gap, noto‘liq sub’ektili mavhum egali ikki bosh bo‘lakli gap, shaxssiz gap, predikativlik, ot kesim, fe‘l kesim, fe‘liy-ismiy kesim, ravish-yuklamali kesim, darak gap, so‘roq gap, undov gap, yig‘iq gap, yoyiq gap.

Bir bosh bo‘lakli va ikki bosh bo‘lakli gaplarni ajratish mezonlari

Fors tilidagi jumalarning aksariyati ikki bosh bo‘lakli, ya‘ni ularning tarkibida har ikkala bosh bo‘lak, ya‘ni, ega va kesim mavjud bo‘ladi. Ayni holda jumla tarkibida eganing aloqida leksik vosita bilan ifodalangan yoki ifodalanmagani bunday gaplarda unchalik tarkibiy ahamiyatga ega emas. Eganing shaklan aloqida ifodalanmagani esa gapni bir bosh bo‘lakli deb tan olinishiga asos bo‘la olmaydi.

Ikki bosh bo‘lakli gaplarning to‘rt turi mavjud. Ular bir-biridan sub’ektili eganing to‘liq yoki noto‘liq belgilanishi, shaxs yoki predmetning qanday ifodalanishi jiqatlari bilan farqlanadi. Ayrim holatlarda shaxs yoki predmet konkret, aniq ifodalansa, boshqa holatlarda mavhum ifodalanadi.

Quyida ularning har biri bilan tanishamiz:

a) to‘liq sub’ektili, ega aniq ifodalangan ikki bosh bo‘lakli gap:

رازيپھنانکن تودار بود و استاد *Ostād tudār bud va rāzīpahnānākon.* “*Rassom kamgap va ichimdagini top odam edi*”.

b) to‘liq sub’ektili, ega mavhum ifodalangan ikki bosh bo‘lakli gap:

تو وقتیکه تماشا میکنی میبینی که... *To vaytike tamāshā mikoni mibini ke ...* “*Sen tamosha qilayotganida ko‘rasanki...*” (*ko‘rasanki - umumlashgan shaxs ma‘nosida*);

v) noto‘liq sub’ektili, ega aniq ifodalangan ikki bosh bo‘lakli gap:

Tašrif biyāvarid manzel-e man. “Mening uyimga marhamat qiling”;

g) noto‘liq sub’ektli, ega mavhum ifodalangan ikki bosh bo‘lakli gap:
Torā kojā ferestāde-and? “Seni qaerga jo‘natishdi?”

Ammo sodda gaplar tahlili jarayonida biz shunday holat bilan ham to‘qnash kelamizki, yuqorida keltirilgan tasnif mezonlari ham yordam bera olmay, gaplarni u yoki bu turga ajratish juda mushkullash adi. Mazkur holatlardan baʼzilariga toʻxtalamiz:

sohbat bemiyān āmadan va sohbat شدن صحبت به میان آمدن
šodan murakkab (qo‘shma) fe’llar ishtirok etgan quyidagi jumlar ko‘rib chiqilsa, bosh bo‘laklarning mavjudligiga shubha tug‘ilishi mumkin:

Vaytike az γāyebi sohbat وقتیکه از غایبی صحبت میشود...
mišavad... “Yo‘q odam haqida gaplashilgan paytda...”

Sohbat az bāznešaste صحبت از بازنشسته کردن به میان آمد
kardan-e u be miyān āmad. “Uni nafaqaxo ‘rlikka o ‘tkazish haqida so‘z yuritildi”

Dar bāre-ye in sohbat-e در باره این صحبت طولانی نشده است
tulāni našode ast. “Bu haqda uzoq gaplashilmagan”.

Bu holatlarda egani aniqlash juda mushkul, yaʼni:

a) sohbat so‘zi ega vazifasini bajaryaptimi?

b) jumla tarkibida ega yo‘q, yaʼni gap shaxssiz va bir bosh bo‘laklimi?

Bundan tashqari, boshqa bahsli holatlar ham mavjud. Masalan, خنده ام
xande nadārad- “kula boshladim”; ندارد خنده ندارد
“kulgili joyi yo‘q”; عیب ندارد eyb nadārad- “hech qisi(aybi) yo‘q”;
خطر xatar dārad- “xatarli” kabi birikmalarda ham savol tug‘iladi.

Mazkur jumlar qaysi turga kiradi - bir bosh bo‘lakligami yoki ikki bosh bo‘lakliga?

Bundan tashqari, ikki bosh bo‘lakli gaplarni bir-biridan che garlashda qaysi mezon ishonchli mezon hisoblanadi?

Bunday mezon vazifasini turli xildagi predikativlik munosabatlari bajarishi mumkin. Har qanday gap, maʼlumki, “umumiy” predikativlikka ega. Ammo ikki bosh bo‘lakli gap bir bosh bo‘lakli gapdan yana shunisi bilan farqlanadiki, uning tarkibida belgi egasi va belgi orasida ichki predikativlik munosabati mavjud. Masalan, خانه بلند است Xāne bolandast - “Uy baland” gapi so‘z va so‘z birikmasidan nafayot “umumiy” predikativlikka egaligi bilan farqlanadi, balki uning tarkibidagi belgi egasi خانه xāne-“uy”ga grammatik jiqatdan بلند boland- “baland” belgisi bog‘lab qo‘yilgan va bu ot kesim tarkibida fe’liy bog‘lamaning ishlatilgani bilan taʼminlangan.

Mavhum shaxsli va umumlashgan shaxsli gaplarda ham xuddi shunday

“belgi egasi va belgi” orasidagi ichki predkativlik munosabati mavjud: belgi mavhum shaxsli sodda gapga bog‘lanadi va bu mazkur gaplarni ikki bosh bo‘lakli, aniqrog‘i, noto‘liq sub‘ektli ikki bosh bo‘lakli gaplar tarkibiga kiritish imkonini beradi, chunki ularda ega aniq ifodalanmagan.

Bir bosh bo‘lakli gaplar esa “umumiy” predkativlikka ega bo‘lgan holda ana shunday “belgi egasi va belgi” munosabatlaridan mahrumdir.

!حریق *Xariq!*- “*Yong‘in!*” jumlasini حریق *xariq*-“*yong‘in*” so‘zidan voqelik bilan bog‘langani va aloqida intonatsiyasi bilan farqlanadi. “*Yong‘in!*” jumlasini qandaydir mavhum belgi (*sodir bo‘ldi, yuz berdi, alanga oldi .kabi belgilar*) egasi sifatida tushinish mumkin. Ammo bularning birortasi grammatik jixatdan tegishli vosita bilan ifodalanmaydi. Xulosa shuki, “belgi egasi - belgi” munosabati bu yerda yo‘q.

کرد باید اجرا کرد *Bāyad ejrā kard*-“*Ijro etish kerak*” shaxssiz jumlasida ham xuddi shu holat mavjud, ya‘ni zikr etilgan munosabat yo‘q. Demak, bu gapni ham bir bosh bo‘lakli deb atash mumkin.

Bir bosh bo‘lakli gaplar tahlilida ham har bir holatda muayyan usulni qo‘llash lozim.

Bir bosh bo‘lakli gaplar orasida shaxssiz gaplarning turli xillari mavjud.

Shaxssiz gaplar

Shaxssiz gaplar tarkibiga fayot bitta bosh bo‘lak ishtirok etgan gaplar kiradi. Bular quydagilar:

1. Bosh bo‘lak tarkibiga kiruvchi fe‘llar:

a) shaxs birlik shaklida qo‘yilgan gaplar:

است سرد *Sardast* “*Sovuq*”.

است گرسنه ام *Gorosne-am ast* “*Qornim och*”.

است گرمش *Garm-aš ast* “*U isib ketdi*”.

میآید خوشمان *Xoš-emān miyāyad* “*Bizga yoqadi*”.

آورد بخت *Baxt-at āvard* “*Baxting (omading) keldi*”.

نمیبرد خوابم *Xābam namibord* “*Uyqum kelmasdi*”.

میرود احتمال *Ehtemāl miravad* “*Ehtimol*”, “*Balki*”.

b) بایستن *bāyestan* “*kerak, shart bo‘lmoq*”, توانستن *tavānestan* “*qodir bo‘lmoq*” fe‘llarining qotib holgan, o‘zgarimas shaxssiz shakllari, shuningdek, ularning leksik sinonimlaridan bilan qisqa infinitiv shakli juftligidan iborat gaplar:

باید گفت *Bāyad goft*. “*Aytish kerak*”;

نباید آمد *Nabāyad āmad*. “*Kelish kerak emas*”;

میتوان شنید *Mitavān šenid*. “*Eshitish mumkin*”;

نمی شود بحث کرد *Namišavad bahs kard*. “*Bahslashib bo‘lmaydi*”

2. So‘z-gaplar:

a) oddiy tasdiq yoki inkorni ifodalovchi gaplar: بلى *bali* “ha”; خىر *xeyr* “yo‘q”; البتة *albatte* “albatta”;

b) xabarga emotsional baholash elementini kirituvchi gaplar: به به *Bahbah!* “Ajoyib!”; وای وای *Vāy-vāy!* “Eh!”; آفرین *Ofarin!* “Ofarin!”;

v) biror ish-harakatga undov gaplar: هی *hey!* “Ha qani!”; شش *Shsh!* “Jim!”

3. Nomlovchi jumlar. Bu guruhga ro‘znoma va oynomalardagi maqolalar yoki alohida xabarlar sarlavhasi, ya‘ni sarlavhalarning barchasi kiradi.

وزير اظهاريه نخست وزیر *Ezhāriye-ye noxost vazir*. “Bosh vazirning bildirgan fikrlari”

حریق *Xariq!* “Yong‘in!”

4. Salomlashish, iltimos qilish, uzr so‘rash va shu kabi mazmunga ega gaplar:

سلام *Salām!* “Salom!”

بفرماید *Befarmā‘id!* “Marhamat!”

بخشید *Bebaxšid* “Kechirasiz”.

Gap turini aniqlash usullari

Endi sodda gap turlarini aniqlash usullariga o‘tamiz. Sodda gaplarni bir yoki ikki bosh bo‘lakli gaplarga ajratishdan tashqari, ularning turlarini aniqlashning ham xilma-xil usullari mavjud. Sodda gaplarni quyidagi belgilar asosida ham guruhlash mumkin:

1. Kesimning ifodalanishiga ko‘ra quyidagi guruhlar mavjud:

a) ot kesimli sodda gaplar:

او پزشک است *U pezešk ast* - “U vrach”.

b) fe‘l kesimli sodda gaplar:

آنها از تاشکند رفتند *Ānhā az Tāškand raftand* “Ular Toshkentdan ketdilar”.

v) fe‘liy - ismiy kesimli sodda gaplar:

من او را دوست خود میدانم *Man u-rā dust-e xod midānam* “Men uni o‘z do‘stim deb bilaman”.

g) ravish - yuklamali kesimga ega sodda gaplar:

کولاهم کو؟ *Kolāham ku?* - “Bosh kiyimim qani?”

2. Ifoda maqsadiga ko‘ra sodda gaplar darak, so‘roq va undov gaplarga guruhlanishi mumkin. Ular ham o‘z navbatida tasdiq yoki inkor ma‘nosiga ega bo‘la

oladi:

باران میبارد *Bārān mibārad* - “Yomgir yog‘yapti”.

او کی میاید؟ *U key miyāyad* - “U qachon keladi?”

برو! *Borou!* “Bor!”

بگذار بخواند! *Begozār bexānad!* “Qo‘y o‘qisin!”

3. Ikkinchi darajali bo‘laklarning mavjud yoki mavjud emasligiga ko‘ra sodda gaplar yoyiq va yig‘iq gaplarga ajratiladi:

آنها رفتند *Ānhā raftand* - “Ular ketdilar”.

او در دانشگاه شش ساعت کار میکند *U dar dānešgāh šeš sāat kār mikonad.* “U universitetda olti soat ishlaydi”.

Mustaqil ta`lim uchun savol va topshiriqlar

1. Fors tili ikki bosh bo‘lakli gaplarning qanday turlari mavjud?
2. Qaysi turdagi gaplar to‘liq sub‘ektli ikki bosh bo‘lakli gaplarga kiradi?
3. Qaysi turdagi gaplar noto‘liq sub‘ektli ikki bosh bo‘lakli gaplarga kiradi?
4. Fors tili bir bosh bo‘lakli va ikki bosh bo‘lakli gaplarni ajratish qanday holatlarda juda mushkul?
5. So‘hbat be miyon omad - “Gaplashildi” bir bosh bo‘lakli gapmi yoki ikki bosh bo‘lakli gapmi?
6. Bir bosh bo‘lakli va ikki bosh bo‘lakli gaplarni bir-biridan ajratish uchun eng ishonchli mezon qaysi?
7. Fors tilida shaxssiz gaplarning qanday turlari bor?
8. So‘z - gap nima?
9. Nomlovchi gap nima?
10. Boyad raft va Boyad beravam gaplarining qaysisi bir bosh bo‘lakli, qaysisi ikki bosh bo‘lakli?
11. Gap turini aniqlashning qanday tur va usullari mavjud?

Uchinchi mavzu

Ega

- 1. Ega va uning grammatik belgilari.**
- 2. Ismiy soʻz turkumlari yoki otlashgan soʻzlar bilan ifodalangan ega.**
- 3. Butunning bir qismi maʼnosini ifodalaydigan ega.**
- 4. Toʻldiruvchi vazifasidagi ega.**

Tayanch soʻz va iboralar:

Ega, predmetlilik maʼnosi, grammatik belgi, moslashuv, otlashish (substantivatsiya), “butunning bir qismi” maʼnosidagi ega, toʻldiruvchi vazifasidagi ega, vazifalarning oʻzaro bajarilishi

Ega va uning grammatik belgilari

Ega ikki bosh boʻlakli gap tarkibidagi fikr predmeti, yaʼni belgi egasini ifodalash uchun ixtisoslashtirilgan gap boʻlagidir. U ismiy soʻz turkumlaridan biriga oid soʻz yoki otlashgan soʻzlar, frazeologik birlik yoki sintaktik guruh bilan ifodalanadi. Ega gap tarkibidagi asosiy ikki bosh boʻlakning biri boʻlib, bosh boʻlaklarning ikkinchisi, yaʼni kesim bilan grammatik va maʼno jihatlaridan oʻzaro mos keladi.

Belgi egasi boʻlgan egaga har doim “predmetlik” grammatik maʼnosi xos boʻladi. Shu sababli, ega vazifasini aksariyat xollarda ot yoki olmosh, yaʼni predmet yoki shaxsni ifodalovchi soʻzlar bajaradi.

Boshqa soʻz turkumlariga tegishli soʻzlar esa ega vazifasini bajarish jarayonida “predmetga aylanish”, yaʼni otlashish bosqichini bosib oʻtadi.

Eganing grammatik belgilari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- a) kesim bilan moslash ishi;
- b) old koʻmakchilar va -ro koʻmakchisi bilan birika olmaslik ;
- v) asosan jumlaning avvalida joylashish.

Fors tilida gap tarkibida ega turli usullar bilan ifodalanish mumkin. Ularni koʻrib chiqamiz.

Ismiy soʻz turkumlari yoki otlashgan soʻzlar bilan ifodalangan ega

Eng avvalo ega ot yoki olmosh, yaʼni predmet va shaxs maʼnosini beruvchi soʻzlar bilan ifodalanishi mumkin.

Masalan:

Noubat be nafar-e ba`di rasid. "Navbat keyingi kishiga yetdi"

آقای صد اقسطپیشه تعظیمی کرد "Janob Sadoqatpesha egilib ta`zim qildi"

Hame az sar-e sofre gošne pā mišand. "Hamma och-nahor holda qo`l artib dasturxondan turadi"

Ot bilan ifodalangan egaga ko`pincha egalik qo`shimchalari ham qo`shilgan bo`ladi, masalan:

Pesaram šāgerdast - "O`g`lim o`quvchi" است

čizi va کسی kasi noaniqlik olmoshlari gap kesimi bo`lishsiz shaklga ega bo`lgan holatlarda qarama-qarshi ma`no kasb etadi ("hech kim", "hech narsa"), qiyoslang:

Kasi injā hast? - "Bu erda biror kishi bormi?"

Kasi injā nist? - "Bu erda hech kim yo`qmi?"

Mazkur misollarda gapning bosh bo`laklari orasidagi ikki tomonlama yaqin munosabatlar yaqqol ko`rinib turibdi.

Ismiy bo`lmagan so`z turkumlari ham predmet ma`nosini ifodalagan holda, ya`ni otlashgan holda ega vazifasini bajarish mumkin. Bu holda "predmetga aylanish" (noto`liq otlashish) ko`plik shakli ko`rsatkichi qo`shilishi (ko`pincha -ho, ba`zan -on) va ega oldiga ko`rsatish olmoshining qo`yilish orqali amalga oshiriladi.

Masalan:

In tayribanhā - "Bu taxminlar" ها

yoki ba`zan otlashishning hech qanday "tashqi" ko`rinishlari zohir bo`lmaydi:

Hālā vayt-e esterāhat-e māst. "Hozir bizning dam olish paytimiz" است

Kojā-ye donyā az injā bartarast? "Dunyoning qaeri bu yerdan ustunroq (qulayroq)?"

Ammāhā-ye šomā biasāsast. "Sizning ammolaringiz asossiz" است

Ba`zan ega vazifasini bajarayotgan miqdor sonlarning otlashishi kuzatiladi:

Panj-o yek mišavad šeš - "Beshga bir olti bo`ladi" شش

Tartib sonlar esa urg`uli ی -i qo`shimchasi bilan ishlatiladi:

Avvali اولی استاد بود، سومی هم من هستم، دومی کیست? ostād bud, sevvomi ham man hastam, dovvomi kist? "Birinchisi rassom edi, uchinchisi men, unda ikkinchisi kim?"

Sifatlar ham, sifatdoshlar ham ega vazifasini bajaradi. Buning yagona sharti - ularning to‘liq yoki qisman otlashishi:

از حال گرسنه خبر ندارد *Sir az hāl-e gorosne xabar nadārad. “Qorni to‘qning qorni och bilan nima ishi bor”.*

از میان خشت های سالم شکسته ها و ترکخورده ها جدا میشود *Az miyān-e xešthā-ye sālem šekastehā va tarakxordehā jodā mišavad. “Butun g‘ishtlar ichidan singan va yorilganlari ajratiladi”.*

Qo‘yidagi to‘liq va qisman otlashgan sifatdosh shakllariga e‘tibor bering:

a) *bastani* “muzqaymoq”, *bārān* “yomg‘ir”, *kufte* “teftel”;

b) فراموشنشده ها *farāmušnašodanihā* “*esdan chiqmaydigan narsalar*”.

“Butunning bir qismi” ma`nosini ifodalaydigan ega

Bu turdagi ega ot va *az* old ko‘makchisi birikmasi bilan ifodalanadi va ot aksaran ko‘plik shakliga ega bo‘ladi yoki ko‘plik ma`nosini bildiruvchi so‘zlar bilan aniqlanadi. Bunday birikmalar muayyan holatlarda biror miqdor bo‘lagi ma`nosini ifodalaydi.

در این کوچه از همه قبیل آدمی زندگی میکردند *Dar in kuče az hame yabil ādami zendegi mikardand. “Bu ko‘chada har toifadagi odamlardan bor edi”.*

To‘ldiruvchi vazifasidagi ega va gap bo‘laklarining o‘zaro vazifalar bajarishi

Mazkur turdagi ega ergash gapli qo‘shma gaplarning bosh gapi tarkibida uchray turadi.

Odatda bunday holatlarda ergash gap tarkibidagi olmosh bilan ifodalangan to‘ldiruvchi tushib holadi va bosh gapning egasi bir vaytning o‘zida uning vazifasini ham o‘z zimmasiga oladi:

دو نفری که من میشناختم قبل از من گرفتار شده بودند *Do nafari-rā ke man mišenāxtam yabl az man gereftār šode budand. “Men tanigan ikki kishi mendan oldin qamoqqa tushgan edilar”.*

Vazifalarning gap bo‘laklari tomonidan o‘zaro bajarilishi fors tili jummalari tarkibida keng tarqalgan holatdir va bu ergash gapli qo‘shma gaplarning ichki qurilmasi moqiyatidan kelib chiqadi. Eron tilshunoslari, masalan M.Humoiy,

to'ldiruvchi vazifasidagi egani مبتدای مفعولی *mobtadā-ye maf'uli* deb nomlaydilar.

Mustaqil ta'lim uchun savol va topshiriqlar

1. *Gapning qaysi bo'lagi ega deb ataladi?*
2. *Ega qanday grammatik ma'noga ega?*
3. *So'z turkumlaridan qaysilari ko'proq ega vazifasini bajaradi?*
4. *Fors tilida eganing qanday grammatik belgilari mavjud?*
5. *So'z turkumlarining qaysilari otlashib ega vazifasini bajara oladi?*
6. *Čizi va kasi so'zlari ega vazifasida qanday ma'nolarga ega bo'ladi?*
7. *“Butunning bir qismi” ma'nosidagi ega atamasi qanday bo'lakka niso'z birikmasiatan ishlatiladi?*
8. *To'ldiruvchi vazifasidagi ega atamasi eganing qanday turiga niso'z birikmasiatan ishlatiladi?*
9. *To'ldiruvchi vazifasidagi ega fors tilida qanday nomlanadi?*
10. *Fors tilidagi eganing turlari qaysi olimning monografiyasida tavsiflab berilgan?*

To‘rtinchi mavzu

Ega (davomi)

- 1. Infinitiv va infinitivli guruh bilan ifodalangan eganing hususiyatlari.**
- 2. So‘z birikmasi bilan ifodalangan ega**

Tayanch so‘z va iboralar:

Infinitiv, sodda fe‘l, murakkab fe‘l, frazeologik birlik, murakkab tarkibli atamalar, son va tarkibli birikma, olmoshli birikma, har va qich olmoshlari, sifatning orttirma darajasi

Infinitiv va infinitivli guruh bilan ifodalangan ega

Ma‘lumki, fors tilida fe‘lning infinitiv (noaniq) shakli ham fe‘lga va ham otga xos hususiyatlarni namoyon qila oladi: آمدن *āmadan* - “kelmoq” va “kelish”; سیگار کشیدن *sigār kešidan* “čekmoq” va “čekish” va b.

Shu sababli infinitiv otlashish (substantivatsiya) qodisasiga uchramay ham ega vazifasini bemalol bajara oladi. Masalan:

آمدنش غیر منتظره بود *Āmadanaš yeyr-e montazere bud*.
“Uning kelishi kutilmagan edi”.

Murakkab fe‘l (frazeologik birlik) tomonidan ega vazifasining bajarilishi ham keng tarqalgan qodisa. Umuman olganda, fors tilidagi fe‘llar tarkibiy turlarining barchasi mazkur vazifani biror-bir cheklanishsiz bajara oladi. Masalan:

چه آسانست اینجور فکر کردن *Če āsānast injur fekr kardan*.
“Bunday fikr qilish qanchalar oson”.

Ba‘zan murakkab fe‘l infinitivi tarkibiy qismlarining o‘rin almashishi yoki ular asosida ramkali qurilmalar tashkil qilinishi, ya‘ni ismiy qism bilan yordamchi fe‘l orasiga to‘ldiruvchilarning kiritilishi holatlari ham kuzatiladi:

آن وقت چه آسان بود گرفتن انتقام صغرا *Ānvayt če āsān bud gereftan-e enteqām-e Soyrā*. “O‘sha paytda So‘g‘roning qasdini olish qanchalik oson edi” (gereftan-e enteqām-e-“ega”).

Fe‘lning infinitivi so‘z birikmasining bosh so‘zi (o‘zak so‘zi) bo‘lishi mumkin:

شنیدن آواز دهل *šenidan-e āvāz-e dohol* “nog‘ora ovozini eshitish”.

Mazkur birikma tarkibida so‘zlar o‘rin almashishi ham mumkin:

آواز دهل شنیدن *āvāz-e dohol šenidan*-“nog‘ora ovozini eshitish”.

Qiyoslang:

شنیدن آواز دهل از دور خوش است *Šenidan-e āvāz-e dohol az dur xušast*

“*Nog‘ora ovozini uzoqdan eshitish yoqimli*”.

Birinchi va ikkinchi so‘z birikmalari orasidagi farq shundaki, infinitiv so‘z birikmasi oxirida turgan holatda jarayon va fe‘llik ma‘nosi ko‘proq saqlanib holadi. Birinchi birikmada infinitiv ko‘proq otlik hususiyatga ega.

Xuddi shunday holat quyida ham kuzatiladi:

انگشت به دهن *gereftan-e angošt bedahān*; انگشت به دهن گرفتن *angošt bedahān gereftan* - “*pushaymon, nadomat qilish*”.

Yuqoridagi jumlada ega - شنیدن *šenidan*, kesim - خوش است *xušast* va qogan so‘zlar ikkinchi darajali bo‘laklar.

Ega vazifasini fe‘liy frazeologik birikmalar ham bajara oladi. Masalan:

مهر سکوت بر لب گذاشتن خوب نیست *Mohr-e sokut bar lab gozāshstan xub nist*.

“*Sukut saqlash yaxshi emas*”.

So‘z birikmasi bilan ifodalangan ega

Turg‘un (buzilmas) so‘z birikmalarining ba‘zi turlari ham gap bo‘laklaridan biri vazifasini bajarishi mumkin. Fors tilida gapdagi ega vazifasi turg‘un so‘z birikmalarining quyidagi turlari tomonidan bajarilishi kuzatiladi:

1) Murakkab tushuncha ifodalovchi frazeologik so‘z birikmalari:

a) turli tarkibli idioma-iboralar: دروغ شاخدار *doruy-e šāxdār* “*g‘irt yolg‘on*”; خرمگس معرکه *xarmagas-e ma‘rake* - “*jonga tegadigan (shilqim) odam*” va b.

b) atama xarakteridagi murakkab nomlar: خاور دور *Xāvar-e dur* - “*Uzoq Sharq*”; شورای امنیت *Šorā-ye amniyat* - “*Havfsizlik kengaši*”, ابر مثنوی *abr-e masnui* “*tutunli g‘ov*” va b.

2) numerativ ishlatilgan yoki ishlatilmagan "son+ot" ko‘rinishidagi birikmalar:

یک دسته *do adad bādbezan* “*ikkita ventilyator*”; یک دسته *yek daste mish* “*bir gala qo‘y*”; شماری از دانشجویان *šomāri az dānešjuyān* “*talabalardan bir nechtasi*”; هزار کارگر *yarib-e do hezār kārgar* “*ikki mingga yaqin ishchi*”; پنج لیتر آب *panj litr āb* “*besht litr suv*”.

Miqdor son o‘rniga *inhame* olmoshi ishlatilgan birikmalar:

اینهمه درد سر *Inhame dard-e sar* “*bu hamma dardisar*”.

3) “*deyarli hech...*” ma‘nosini ifodalovchi کمتر *kamtar* so‘zi bilan

tuzilgan birikmalar:

کمتر کسی به آن بر میخورد *Kamtar kasi be ān bar-mixorad*
“*Deyarli hech kim bunga duch kelmaydi*”.

4) Turli tarkibli olmoshli va "olmosh+son" ko‘rinishidagi birikmalar:

ما همه مسلمانیم *Mā hame mosalmānim*. “*Biz hammamiz musulmonmiz*”.

اینها هیچ کدام اهمیت ندارد *Inhā hič kodām ahamiyati nadārad*.
“*Bularning hech qaysisining hech qanday ahamiyati yo‘q*”. γ

5) هر *Har* va هیچ *hič* olmoshlari qatnashgan birikmalar:

هر دولتی که روی کار میاید *Har doulati ke ru-ye kār miyāyad...* “*Hokimiyat tepasiga kelgan har qaysi davlat...*”

هیچ بلایی سر او نیامده *Hič balā-i be sar-e u nayāmade*. “*Unga hech balo urmagan*”.

6) Sifatning orttirma darajasi va ko‘plik shaklidagi ot ishtirok etgan izofiy birikmalar:

سردترین ماهها *Sardtarin-e māhhā* “*oylarning eng sovug‘i*”;

اشد اتهامت *Ašadd-e ettehāmat* “*ayblovlarning eng qattig‘i*”

Qiyoslang:

سردترین ماهها در آنجا ماه ژانویه است *Sardtarin-e māhhā dar ānjā māh-e jānviyeast*. “*U yerlarda oylarning eng sovug‘i yanvar oyi*”.

Mustaqil ta‘lim uchun savol va topshiriqlar

1. Fors tilida infinitiv qanday hususiyatlarga ega?
2. Infinitiv qanday so‘z birikmalarining bosh (o‘zak) so‘zi bo‘la oladi?
3. Ega vazifasidagi murakkab fe‘l infinitivi tarkibida o‘rin almas̄ ishlar bo‘lishi mumkinmi?
4. Fe‘liy frazeologik iboralar ega vazifasini bajara oladimi?
5. Murakkab tarkibli atamalar ega vazifasini bajara oladimi?
6. "son+ ot" tarkibli birikmalar ega vazifasini bajara oladimi?
7. *Kamtar* so‘zi ega vazifasida qanday ishlatiladi?
8. Ega vazifasini bajarayotgan olmoshli va "olmosh+son" tarkibli birikmalarga misol keltiring.
9. *Har* va *qich* olmoshlari qatnashgan birikmalar ega vazifasini bajarishga misol keltiring.
10. Sifatning orttirma darajasi va otning ko‘plik shaklidan tashkil topgan izofiy birikma ega vazifasini bajarishga misol keltiring.

Beshinchi mavzu

Sodda fe'l-kesim

- 1. Kesim va uning fors tilidagi tipologiyasi.**
- 2. Fe'l-kesim.**
- 3. Sodda fe'l-kesim.**

Tayanch soʻzlar va iboralar:

Kesim, kesim tipologiyasi, oddiy fe'l kesim, fe'lning sintetik shakli, fe'lning analitik shakli, mavjudlik fe'llari, malmus , frazeologik soʻz birikmasi, murakkab fe'l

Kesim va uning fors tilidagi tipologiyasi

Kesim - ikki bosh boʻlakli gap tarkibidagi asosiy bosh boʻlak hisoblanadi. Kesim gapning egasiga tobe boʻlib, fe'lning shaxs-son va zamon shakllaridan biri, frazeologik birliklar, fe'liy ismiy birikmalar va sintaktik guruhlar bilan ifodalanadi va gap tarkibidagi predikativlik munosabatlarini ifodalaydi.

Fors tiliga oid grammatik manbalarda kesim *masnad* yoki *gozāre* atamaları bilan nomlanadi. Fors tilidagi kesimning anʼanaviy tipologiyasi uning ikki turni oʻz ichiga oladi:

- 1) fe'liy kesim
- 2) ismiy kesim.

Ammo kesim turlarini maxsus oʻrganib chiqish shuni koʻrsatadiki, fors tilidagi kesim tipologiyasi 5 turni oʻz ichiga olishi ham mumkin:

- 1) fe'l-kesim
- 2) ismiy-kesim
- 3) fe'liy-ismi kesim
- 4) ravish-undov kesim
- 5) predikativ turdagi sintaktik guruh bilan ifodalangan kesim.

Fe'l-kesim

Fe'l-kesim 2 xil koʻrinishga ega boʻladi:

1) oddiy fe'l-kesim: fe'l yoki frazeologik fe'liy soʻz birikmasi shakli bilan ifodalanadi.

2) murakkab fe'l-kesim: sintaktik guruh bilan ifodalanadi.

Avval oddiy fe'l-kesimni ko'rib chiqamiz.

Oddiy fe'l-kesim

Oddiy fe'l-kesimning ikki turi, ya'ni sintetik va analitik turlari mavjud.

Fe'l-kesimning sintetik shakli

Fe'lning sintetik shakli mustaqil ravishda, ya'ni yordamchi vositalarsiz shaxs-son, zamon, mayl ma'nolarini ifodalaydi.

Fors tilida fe'lning aniq mayli juda ko'p ishlatiladigan quyidagi sintetik shakllarni o'z ichiga oladi::

1) hozirgi-kelasi zamon fe'li (مضارع اخباری *mozāre'-e axbāri*)

2) aniq o'tgan zamon fe'li (ماضی متلق *māzi-ye motlay*)

4 o'tgan zamon davom fe'li (ماضی استمراری *māzi-ye estemrāri*)

Masalan, quyidagi jumalarning kesimiga diqqat eting:

خانم! سلامتی شما را میخوام *Xānom! Salāmati-ye šomā-rā mixāham. "Xonim sizga sog'liq tilayman"*.

چند روز از میان گذشت *Čand ruz az miyān gozašt. "Oradan bir necha kun o'tdi"*.

خاله عباس را در بغل میکشید *Xāle Abbās-rā dar baḡal mikešid. "Xola Abbosni bag'riga bosardi"*.

Ba'zan hozirgi-kelasi zamon fe'li ma'nosida *mi-* old qo'shimchasi qo'shilmagan shakllar ham ishlatiladi.:

شاعر گوید *Šā'er guyad - "Shoir aytyapti"*.

Fe'lning mazkur shakllariga goho ish-harakatning bajarilishiga jadal takroriylik ma'nosini yuklovchi *hey* yuklamasi yoki *ash hame-aš* olmoshi qo'shiladi:

...va *hey zad-o hey zad. "va uraverdi, uraverdi"*.

خواهرش همه اش کار خانه را میکرد *Xāharaš hame-aš kār-e xāne-rā mikard. "Uning opasi doimo uy ishlari bilan shug'ullanardi"*.

کم خور هی خور *Kam xor hey xor - "Kam ye, hamisha ye"*.

Kesim buyruq (وجه امری *vajh-e amri*) va shart-istak (وجه التزامی *vajh-e eltezomi*) mayli shakllarida ham kelishi mumkin:

چای بریزم *Čāy berizam? - "Choy quyaymi?"*

دخترت را بفرست سحرا *Doxtarat-rā beferest sahrā. - "Qizingni sahroga jo'nat"*.

Mavjudlikni ifodalovchi *hast* “*bor*” yoki *nist* “*yo‘q*” va bog‘lamaning 3- shaxs birlik shakli *ast* (va boshqa shaxs-son shakllari) ba‘zan sodda fe‘l sifatida xam ishlatiladi:

آیا اینجا گلهای زیربرف هست؟ *Āyā, injā gohāye zirbarf hast?* “*Bu yerda boychechaklar bormi?*”

Hālā u dar Tehrān ast. “*Xozir u Tehronda (turibdi, yashayapti).*”

U dar Esfahān bud. “*U Isfahonda bo‘ldi*”.

U dar bāzāre. “*U bozorda (turibdi).*”

Bu jumlar tarkibida *hast*, *nist* va *ast* shakllari (*ast* bog‘lamasining o‘tgan zamon shakli *bud*) mustaqil ma‘noli fe‘llarga aylangan. Urg‘u oluvchi *hast* va urg‘u tushmaydigan *ast* shakllari bir-birining o‘rniga ishlatilishi mumkin. Lekin bunday almashuv jumlaning ma‘nosini biroz o‘zgartiradi. Masalan: *Ketāb ru-ye miz ast*–“*Kitob stolning ustida turibdi*” jumlasida predmet (*kitob*)ning makonda joylashgan xolati ta‘kidlanayapti, ya‘ni bu jumla *Ketāb kojāst?* savoliga javob berishi mumkin.

Ammo *Ketāb ru-ye miz hast* jumlasida endi predmetning joylashgan o‘rni emas balki uning mavjudligi ta‘kidlanmoqda:

“*Kitob stolning ustida bor*”

Hozirgi zamon fors tilida yordamchi fe‘l sifatida ishlatiluvchi *šodan* fe‘li lug‘aviy mustaqil ma‘no kaso‘z birikmasi etishi ham mumkin. Masalan quyidagi jummalarni taqqoslang:

U doktor šod (bud) - U doktor bo‘ldi (edi).

Hamčenin tufān-i tamām-e sāl nabude va namišavad. “*Bunday bo‘ron yil davomi bo‘lmagan va bo‘lmaydi*”.

Hič čī našod. “*Hech narsa bo‘lmadi*”.

Kesim - fe‘lning analitik shakli

Fe‘lning analitik shakli mustaqil fe‘lning ma‘lum bir shakliga yordamchi fe‘l qo‘shish orqali yasaladi. Boshqacha qilib aytganda, analitik shakllar tasviriy zamonlar shakllari hisoblanadi. Hozirgi zamon fors tilida fe‘lning quyidagi analitik shakllari mavjud:

1) o‘tgan zamon natijali fe‘li (*māzi-ye nayli*):

xānde-am o‘qiganman

2)uzoq o'tgan zamon fe'li (ماضى بعيد *māzi-ye baid*):

xānde budam o'qigan edim خوانده بودم

3)aniq kelasi zamon fe'li (مستقبل *mostaybal*):

xāham xānd "o'qiyman" خواهم خواند

4)hozirgi zamon aniq davom fe'li (مضاره ملموس *mozāre-ye malmus*):

dāram mixānam - "o'qib turibman" دارم میخوانم

5)o'tgan zamon aniq davom fe'li (ماضى ملموس *māzi-ye malmus*):

dāštam mixāndam "o'qib turardim" داشتم میخواندم

6)o'tgan zamon shart istak mayli (ماضى التزامى *māzi-ye eltezāmi*):

xānde bāšam "o'qigan bo'lsam" باشم خوانده باشم

7)majhul daraja (مجهول *fe'l-e majhul*):

xānde šod - "o'qildi" خوانده شد

Analitik shakllarning jumla tarkibida ishlatilishiga diqqat qiling:

Mehri xānom مهرى خانم همواره خود را آزار داده است
hamvāre xod-rā āzār dāde ast. "Mehri xonim har doim o'zini qiynagan".

Nemixāstam befahmad man نمیخواستم بفهمد من دارم در میروم
dāram dar miravam. "Mening ketayotganimni bilib qolishini istamagan edim".

O'tgan zamon natijali fe'lining kesim vazifasini bajarishi xaqida gapirganimizda, fe'lining shu shaklini omonim shakl - ot kesim shaklidan farqlashimiz lozim. Qiyoslang:

Estekān-rā ki gerefte ast? "Stakanni kim olgan?" استکان را کی گرفته است؟

Sedā-yaš gerefte ast. "Ovozi bo'g'ilib qolgan". صدایش گرفته است

(birinchi gapda *gerefte ast* - fe'l-kesim, ikkinchisida ot-kesim

)

Agar kesim davomli analitik shakllar (*malmus* ملموس) bilan ifodalangan bo'lsa, shuni qayd etish lozimki, mazkur holatda o'ziga xos sintaktik tuzilish, ya'ni tarkibiy qismlarning bir-biridan uzoqda turib ramkali qurilma qosil qilishi kuzatilishi mumkin:

γam-u γosse dāšt divāne-am غم و غصه داشت دیوانه ام میکرد
mikard. "G'am-g'ussa meni devona qilib qo'yay derdi" (دیوانه ام داشت...)
divāne kardan "devona qilmoq" دیوانه کردن - *dāšt...divāne-am mikard* میکرد
fe'lining moziye malmus shakli (مماضى ملموس).

Xuddi shu jumlaning hozirgi zamon aniq davom fe'li bilan ham tuzish mumkin:

γam-u γosse dārad divāne-am غم و غصه دارد دیوانه ام میکند
mikonad. "G'am g'ussa meni devona qilib qo'yay deyapti".

Agar kesim aniq kelasi zamon fe'li shakliga ega bo'lsa, unga quyidagicha izoh berish lozim bo'ladi. Aniq kelasi zamon (*mostaybal* مستقبل) shakli modal infinitiv birikmadan kelib chiqqan:

خواهم نوشتن *xāham navešt* < خواهم نوشتن *xāham naveštan* “men yozaman”

(ikkinchi shakl klassik davr fors adabiyotida ishlatilgan).

Lekin aytish mumkinki, o‘sha davrda ham, hozirgi kunda ham bu zamon shakli fe’lning analitik shakllaridan hisoblangan va hisoblanadi. *Xoham* shakli bu o‘rinda “istak, mayl” ma’nosini ifodalamaydi, balki grammatik kesim kategoriyasini aks ettiradi:

پیش ارباب نخواهی آمد *Piš-e arbāb naxāhi āmad*. “*Xo’jayinning oldiga kelmayсан*”.

Kesim fe’lning majhul darajasi shakli bilan ifodalangan holatlarni, masalan:

نوشته شد *Ketāb navešte šod*. “*Kitob yozildi*”.

او نویسنده *šodan* fe’lining murakkab ismiy kesim: *U navisande šod*. “*U yozuvchi bo’ldi*”.

yoki murakkab fe’l:

درس تمام شد *Dars tamām šod*. “*Dars tamom bo’ldi*”.

tarkiblarida ishlatilishi vaziyatlaridan farqlash lozim.

Majhul daraja shakli fayot o‘timli fe’llardan (*afāl-e motaaddi*) yasaladi: *xānde šodan* “o‘qimoq”, *gerefte šodan* “olinmoq”.

Majhul daraja shakli turg‘un grammatik shakl bo‘lib, uning tarkibidagi *šodan* fe’lini unga ekvivalent bo‘lgan *gardidan* yoki *gaštan* fe’llari bilan almashtirish mumkin emas.

Bundan tashqari, ayrim xolatlarda kesim turini ajratish ma’lum darajada mushkul bo‘ladi, masalan:

پلو پخته شده است *Polou poxte šode ast*. “*Osh pishirilgan*”.

خطش پخته شده است *Xattaš poxte šode ast*. “*Uning yozuvi yaxshi bo‘lib qolgan*”.

Shuningdek, *gerefte šode ast* “*olingan*” yoki “*bo‘g‘ilib qolgan*” va x.k.

Fe'liy frazeologik so'z birikmasi bilan ifodalangan kesim

نه ماه من دندان روی جگر گذشتم و با سیلی روی خودم را
*Noh mäh man dandän ruye jegar gozäshtam va bā sili ru-ye
xodamrā sorx negah dāštam.* “*To‘qqiz oy toqat qildim va moddiy jihatdan
qiynalganimni ko‘rsatmaslikka harakat qildim*”.

Mazkur jumladagi frazeologik so'z birikmalari haqida gapirganda, ularning qatoriga murakkab (qo'shma) fe'llar ham kirishini e'tiborga olish lozim:

نیش زدن *niš zadan* “*nish sanchimoq*”, تبسم کردن *tabassom kardan* “*kulmoq*”, زحمت کشیدن *zahmat kešidan* “*mehnat qilmoq*” va b.

Tilshunos olimlarning fikricha, bunday birikmalarga nisbatan murakkab fe'l atamasini ishlatish unchalik to'g'ri bo'lmaydi, chunki ular murakkab so'zlar bilan qiyoslana olmaydilar. Murakkab fe'l murakkab so'z emas, balki so'zga teng va bir butun ma'noni ifodalovchi frazeologik so'z birikmasidir.

Sintaktik (erkin) va frazeologik (turg'un) so'z birikmalarining omonimiyasi holatlari xam kuzatilishi mumkin:

سبز شدن *sabz šodan* “*ko'karmoq*” va سبز شدن *sabz šodan* “*paydo bo'lmoq*”;

گرم شدن *garm šodan* “*isimoq*” va گرم شدن *garm šodan* “*qizimoq (suhbat)*”;

بالا کشیدن *bālā kešidan* “*yuqoriga tortmoq*” va بالا کشیدن *bālā kešidan* “*o'zlashtirib olmoq*”;

Mustaqil ta'lim uchun savol va topshiriqlar

1. Kesim deb qanday gap bo'lagiga aytiladi? U fors tilida qaysi atama bilan nomlanadi?
2. Hozirgi fors tilida kesimning qanday turlari mavjud?.
3. Fe'l kesimlarning turlari .
4. Oddiy fe'l kesimlarning turlari .
5. Sintetik fe'l shakllari.
6. Fe'lning analitik shakllari va ularning forscha atamalari.
7. *hast, nist, ast* shaklidagi mavjudlik fe'llari kesim vazifasini qanday bajaradi?
8. *šodan* fe'li kesim vazifasida qanday ishlatiladi?
9. Malmus atamasi fors tilida qanday shakllarni nomlaydi?
10. Murakkab fe'l va murakkab(qo'shma) so'zlar orasidagi tafovutlar .

Oltinchi mavzu

Murakkab fe'l-kesim

- 1. Modifikatsiyalovchi fe'liy birikmadan iborat kesim.**
- 2. Modal maqsadli xarakterdagi fe'liy birikmadan iborat kesim.**
- 3. Yo'nalish-maqsadli xarakterdagi fe'liy birikmadan iborat kesim.**
- 4. Sub'ektiv infinitivli birikmadan iborat fe'l kesim.**

Tayanch so'zlar va iboralar:

Murakkab kesim, modifikatsiyalovchi fe'l, modal fe'l, modal fe'llarning sinonimlari, harakat fe'li, ish-harakat boshlash fe'li, holat fe'li, sub'ektiv infinitivli birikmalar.

Modifikatsiyalovchi fe'liy birikmadan iborat kesim

Modifikatsiyalovchi fe'l deb butun birikmaga qo'shimcha yo'nalish, harakat, ish harakatning kutilmagan holda bajarilishi kabi ma'nolarini yuklovchi fe'lga aytiladi.

Bu qodisa tojik tili va uning laxjalarida keng tarqalgan bo'lib, hozirgi kunda 40 ga yaqin modifikatsiyalovchi fe'l iste'molda. Fors tilida, shu jumladan Texron laqjasida bunday fe'llar juda kam uchraydi va ularning soni 2-3 tadan oshmaydi. Fors tilida ishlatiladigan modifikatsiyalovchi fe'llarga گرفتن *gereftan* "olmoq", رفتن *raftan* "bormoq", آمدن *āmadan* "kelmoq" fe'llarini misol qilib keltirish mumkin. Mazkur fe'llarning aniq mayl shakllari jumla tarkibidagi asosiy fe'lning tegishli zamon, shaxs son shakli bilan moslashgan xolda ishlatiladi:

پای رودخانه گرفت نشست *Pā-ye rudxāne gereft nešast*. "U daryo qirg'og'iga (birdan) o'tirib oldi".

بگیر بخواب *Begir bexāb*. "Bor uxla".

تمام شد رفت *Tamām šod raft*. "Tamom bo'ldi, tugadi".

آمدیم *Āmadim harfetān dorust ast*. "Qo'yingchi, (balki) so'zlaringiz to'g'ridir".

Modal maqsadli xarakterdagi fe'liy birikmadan iborat kesim

Bunday birikmalar ikki (ba'zan uch) fe'ldan tarkib topadi. Birikmadagi birinchi fe'l eganing biror harakatni bajarishga bo'lgan intilishi, moyilligini, ikkinchi fe'l esa (ba'zan ikkinchi va uchinchi fe'l birgalikda) o'sha ish-harakatning

o‘zini ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, bunday kesim modal fe‘l bilan asosiy fe‘lning birikuvidan xosil bo‘ladigan kesim turidir.

U mitavānad kār konad. “U ishlay oladi” (imkoniyat.)

U mixāhad kār konad. “U ishlamoqchi” (intilish, moyillik).

U bāyad kār konad. U ishlashi kerak” (zarurat).

U movazzaf ast kār konad. “U ishlashga majbur(ishlashi shart”) (shart, majburiyat).

Bunday birikmalar gap tarkibida bir butunlikda qatnashib kesim vazifasini bajaradi. Modallik maʼnolarini ifodalovchi feʼllarning sinonimlari xam mavjud va ular tegishli maʼno qirralarini ifodalaydi:

balad budan “bilmoq, qila olmoq”:

tavānestan - توانستن *yāder budan “qila olmoq”;* *forsat kardan “imkoniyat topmoq”;*

alāyemand budan “moyil bo‘lmoq”;

xāstan - خواستن *dar sadad budan “niyati bo‘lmoq”;* *raybat kardan “istamoq”*

Og‘zaki til jarayonlarida bir harakat fe‘lining ikki yoki undan ortiq aorist shakllarini boshqarayotgan holatlari xam kuzatiladi:

Umade budam Akbar-u injā bezāram-o beram. “Bu yerga Akbarni qo‘yib ketish uchun kelgan edim”.

Fors tilida modal maqsadli yo‘nalishga ega murakab kesimlar bilan bog‘liq yana bir muammo mavjud. Bu muammo fors tilida sodda va qo‘shma gaplarning qali bir-biridan aniq ajratilmagani bilan ham bog‘liq. Gap quyidagi turdagi jumlar xaqida ketayapti:

Mixāham dar in ruzhā be Tehrān beravam. “Shu kunlarda Tehronga bormoqchiman (borishni xohlayman)”.

Mixāham-ke u dar in ruzhā be Tehrān beravad. “Shu kunlari u Tehronga borishini istayman(istayman... borsin)”.

Yuqoridagi jumlar misolida biz qanday xulosa chiqarishimiz lozim?

a) *mixāham...beravam* murakkab kesimli sodda gapmi?

b) *mixāham* va *beravad* shakllarining o‘zi bosh va ergash gaplarning mustaqil kesimimi?

Bu masalani hal etish uchun har ikkala tarkibiy qismlarning gap egasi bilan shaxs sonda moslashuviga qarashimiz lozim. Agar har ikki qism ega bilan to‘liq moslashuvga ega bo‘lsa, bu holda murakkab kesim va sodda gap haqida so‘z yuritishimiz kerak.

Agar bunday moslashuv bo'lmasa qarshimizda murakkab gap turgan bo'ladi. Keltirilgan mezoniga asoslanib aytish mumkinki, birinchi misolda murakkab kesimli sodda gap, ikkinchi misolda esa to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap keltirilgan. Lekin bahsli holatlar ham kuzatilib turadi.

Endi modal fe'llarning uchinchisi, ya'ni *بايستن* *bāyestan* "zarur, shart bo'lmoq" fe'li haqida so'z yuritsak. Mazkur fe'lining sinonimlariga diqqat qiling:

بايستن *bāyestan* - *مجبور بودن* *majbur budan* "majbur bo'lmoq";
موظف بودن *movazzaf budan* "majburiyatga ega bo'lmoq"; *وادار شدن* *vādār šodan* "majbur bo'lmoq."

بايستن *bāyestan* fe'lining to'rt shakli ko'p ishlatiladi: *بايد* *bāyad*,
بايستي *bāyesti*, *ميبايستي* *mibāyesti*, *ميبايست* *mibāyest*.

Modal fe'llardan keyin turuvchi asosiy fe'llar doimo aorist shaklida ishlatiladi. Bundan farqli ravishda *بايد* *bāyad*, *بايستي* *bāyesti* shakllari asosiy fe'lining o'tgan zamon davom fe'li shakli bilan ham birga ishlatila oladi:

ميبايستي *bāyad mirafti* - *borishing kerak edi* birikmasi *ميبايستي*
mibāyesti beravi birikmasi bilan to'liq teng mazmunga ega.

Og'zaki tilda *بايد* *bāyad* modal fe'lining ikkinchi asosiy ma'nosi, ya'ni gumon, extimol, sub'ektiv noaniq imkoniyat ma'nolari ham rivojlangan:

نميدانم بايد پنجاه سال داشته باشد *Namidānam bāyad panjāh sāl dāšte bāšad*. "Bilmadim, 50 yoshga kirgan bo'lsa kerak".

Bu gapda *بايد* *bāyad* modal fe'li *شايد* *šāyad* va *ممکن است* *momken ast* modal so'zlarining sinonimi.

Yo'nalish-maqsadli xarakterdagi fe'l birikmasidan iborat kesim

Ba'zan makon sathidagi ish-harakat yoki holatni ifodalovchi fe'llar asosiy fe'lining aoristi bilan birikib yo'nalish-maqsadli xarakterdagi kesim tashkil qiladi. Masalan, bular jumlasiga *raftan*, *آمدن* *āmadan*, *دويدن* *dauidan*, *برگشتن* *bar-gaštan* va boshqa harakat fe'llari kiradi:

ساحب خانه دويد جایش را نشان بدهد *Sāhebxāne david jāyaš-rā nešān bedehad*. "Uy egasi unga joyini ko'rsatish uchun chopib ketdi".

Sub'ektiv infinitivli birikmadan iborat fe'l kesim

Hozirgi fors tilida sub'ektiv infinitiv shakli fayot ish-harakat boshlanishini ifodalovchi fe'llar bilan birga ishlatiladi:

او بنا کرد لرزیدن و فریاد کردن *U benā kard larzidan va faryād kardan*. "U qaltirash va dodlashga tushdi".

Ish-harakat boshlanishini ifodalovchi fe'llarga yana quyidagi fe'llarni kiritish mumkin: شروع کردن *šoru' kardan*, گرفتن *gereftan*, آغاز کردن *āyāz kardan* va b.

ابری تولید شد و روی زمین باریدن گرفت *Abr-i toulid šod va ru-ye zamin boridan gereft*. "Bulut paydo bo'ldi va yerga yomg'ir yog'ib berdi".

Bunday sub'ektiv infinitivli kesimlar fors tilida ancha keng tarqalgan: روییدن گرفت *ruyidan gereft* "o'sa boshladi"; دشنام دادن گرفت *dašnām dādan gereft* "so'ka boshladi".

شروع کردن *šoru' kardan* fe'li bilan infinitivlarning ishlatilishi qat'iy emas, chunki uni turlicha qo'llash mumkin:

شروع کرد خواندن *šoru' kard xāndan* "o'qishni boshladi";
شروع به خواندن کرد *šoru' be xāndan kard* "o'qishni boshladi";
خواندن را شروع کرد *xāndanrā šoru' kard* "o'qishni boshladi";
شروع کرد به خواندن *šoru' kard be xāndan* "o'qishni boshladi".

Mustaqil ta'lim uchun savol va topshiriqlar

1. Modifikatsiyalovchi fe'llar qatnashadigan murakkab kesimlarning turlari.
2. Modal-maqsadli xarakterdagi fe'lli birikmalar.
3. "Qila olmoq" ma'nosini beruvchi sinonimlar qatori.
4. "Istamoq" ma'nosini beruvchi sinonimlar qatori.
5. "Kerak bo'lmoq" ma'nosini beruvchi sinonimlar qatori.
6. "Bāyestan" fe'lining eng ko'p ishlatiluvchi shakllari.
7. "Bāyad" shaklining asosiy va qo'shimcha ma'nolari.
8. Yo'nalish-maqsad xarakteridagi fe'lli birikmalar.
9. "šoru' kardan" fe'li qanday ishlatiladi?
10. Sub'ektiv infinitivli fe'liy birikmalar.

Yettinchi mavzu

Ismiy kesim

1. **Ismiy kesimning umumiy xarakteristikasi**
2. **Bog'lama-fe'llar va ularning ekvivalentlari**
3. **Predikativlarning turlari:**
 - a) **predikativ-ot;**
 - b) **predikativ-olmosh va son**

Tayanch so'zlar va iboralar:

Ismiy kesim, predikativ, bog'lama fe'l, ast/hast bog'lamasi, bog'lama vazifasi, old ko'makchili predikativlar

Ismiy kesimning umumiy xarakteristikasi

Ismiy kesim atamasi predikativ va bog'lamadan tarkib topgan so'zlar guruhini nomlaydi. Bunday guruhda predikativ asosiy ma'noni ifodalaydi, bog'lama esa eganing predikativ bilan moslash ishi va bog'lanishiga yordam beradi:

U xodaš mosalmān ast, ama motaasseb nist

“U o'zi musulmon, ammo mutaassib emas”.

Fors tilida ismiy turkumlarga oid so'zlar kesim vazifasini bog'lamasiz bajara olmaydi. Albatta bundan og'zaki va eqtiroqli nutq jarayonlarida maqollar, matallar va iboralar tarkiblarida yo'l qo'yiladigan bog'lamaning qisharishi xolatlarini mustasno:

Kuze nou āb xonak “ko'za yangi-suv muzdek”.

Yuqoridagi maqol tarkibida *ast* bog'lamasi ikki marta tushib qolgan va natijada maqolning ifodaliligi ancha kuchaygan.

Ismiy kesim fe'liy kesimdan eganing ismiy xususiyatlarini ifodalashi bilan farqlanadi. U (ismiy kesim) o'tgan zamon natijali fe'li, majxul daraja shakli va ba'zi bir boshqa fe'liy birikmalardan, avvallambor shunisi bilan farq qiladiki, bog'lama turli qil sinonimlar bilan almashtirilishi mumkin. Sanab o'tilgan fe'l kesimlar tarkibida esa bundaay almashtirishlarni amalga oshirib bo'lmaydi:

U xeyli xošbaxt ast “U juda xushbaxt”.

jumlasida *ast* bog'lamasini *hast, mibāšad* so'zlari bilan almashtirish mumkin va bu gap mazmuniga ta'sir qilmaydi.

Aksincha:

U xānde ast “U o'qigan” jumlasidagi fe'l kesim

tarkibini *U xānde mibāšad* deb o'zgartirib bo'lmaydi. او خوانده میباشد

Bog'lama-fe'llar va ularning ekvivalentlari

Fors tilida bog'lama fe'llar tarkibiga fayat mavhum leksik ma'noli va predikativlar bilan erkin birikib ismiy kesimning turli shakllarini tashkil qiladigan fe'llarni kiritish lozim. Bunday fe'llar tarkibiga *ast* هست/است *hast* bog'lamalari va ularning qisqa shakllari, *budan* بودن, *šodan* شدن fe'llari kiradi.

Mazkur fe'llar guruhiga, shuningdek, quyidagi fe'l va fe'liy birikmalari ham o'zlarining bog'lama vazifasini bajara olish xususiyati bilan qo'shilishi mumkin:

māndan ماندن, *namudan* نمودن, *be nazar rasidan* به نظر رسیدن, *be šomār raftan* به نسیب شمار رفتن, *be hesāb raftan* به نسیب رفتن

Yuqorida sanab o'tilgan fe'llar tom ma'noda bog'lama deb atalishi mumkin emas, chunki ular bog'lama fe'llardan o'zlarining qator xususiyatlari bilan farq qiladi. Bu xususiyatlar ichida eng asosiysi shuki, mazkur fe'llar konkret ma'noga ega va ular predikativlar bilan fayat cheklangan hollardagina birika oladi va ularning ishlatilish doirasi ham bog'lamalarnikidan ancha tor. Masalan, *namudan* fe'li fayat ko'rinishi mumkin bo'lgan predikativlar bilan birika oladi:

Loyme dar dast-e digarān bozorg minamāyad-“*Luqma boshqalarning qo'lida katta ko'rinadi*”

Yuqorida sanab o'tilgan fe'llarning har biri haqida mana shunday fikr bildirish mumkin.

Predikativlarning turlari

Ismiy kesimning semantik va tarkibiy markazi vazifasini predikativ bajaradi va eganing ismiy xususiyatlarini ifodalaydi. Predikativ vazifasini quyidagi so'z turkum va guruhlariga oid so'zlar bajara oladi: ot, olmosh, son, sifat, sifatdosh va fe'llarning infinitivlari.

Predikativ - ot

Āyā māšāllāh xāji hastand, *seyyed hastand*-“*Janob, xudoga shukrki xojilar, sayyidlar*”.

Bu gapda ikkita predikativ mavjud - *xāji* va *sayyed* soʻzlari. Agar predikativ oʻzining aniqlovchisiga ega boʻlsa u odatda *yo-ye vahdad* qabul qiladi:

دیگر است اما لولمانی آدم *Ammā Lulmāni ādam-e digarist*. “*Ammo Lulmoniy boshqa bir odam*”.

Ot bilan ifodalangan predikativning grammatik xususiyatlaridan yana biri shuki, u turli old koʻmakchilar, jumladan, در *dar*, با *bā*, از *az*, به *be*, بدون *bedun-e*, برای *barāye* old koʻmakchilari bilan birikib kelishi mumkin:

اوضاع در تغییر است *Ouzā' dar tayyirast* “*Vaziyat oʻzgaryapti*”.

این روز از ایمان است *In nur az imān ast* “*Bu nur iymondan*”.

Ot bilan ifodalangan predikativli kesim tarkibiga یعنی *yaʼni* izoqlovchi bogʻlovchisi, مثل *mesl-e*, چون *čun* kabi old koʻmakchilar biriktirilishi ham mumkin:

بهشون خالی کردم که وصول و ایصال یعنی چه *Behešun xāli kardam ke vosul-o isol yaʼni če*. “*Men ularga olish va toʻlash nimaligini tushuntirib qoʻydim*”

Predikativ - olmosh va son

اولی استاد بود، دومی من هستم، سومی کیست؟ *Avvali ostād bud, dovvomi man hastam, sevvomi kist?*

“*Birinchisi rassom edi, ikkinchisi men. uchinchisi kim?*”

Bunday predikativ old koʻmakchi bilan ham birikib kelishi mumkin: *Hay bā šomāst* “*Siz haqsiz*”.

Mustaqil taʼlim uchun savol va topshiriqlar

1. *Ismiy kesim .*
2. *Ismiy kesim tarkibiy qismlarining vazifalari.*
3. *Bogʻlamaning tushib holishi .*
4. *Ismiy kesimning feʼl-kesimdan farqlari.*
5. *Qanday feʼllarni bogʻlamalar qatoriga kiritish mumkin?*
6. *Qanday feʼllar bogʻlama vazifasini ham bajara oladi? Ularning bir biridan qanday farqi bor?*
7. *Predikativ .*
8. *Predikativ vazifasida qanday soʻzlar ishlatiladi?*
9. *Predikativ - otning ishlatilishi.*
10. *Predikativ - olmosh va son bilan ifodalangan holatlar.*

Sakkizinchi mavzu

Ismiy predikativlar

- 1. Predikativ – sifat**
- 2. Predikativ - sifatdosh**
- 3. Predikativ - fe'lining noaniq shakli**

Tayanch soʻzlar va iboralar:

Boshharuvli munosabat, aniqlash munosabati, hozirgi zamon sifatdoshi, oʻtgan zamon sifatdoshi, kelasi zamon sifatdoshi, majburiyat sifatdoshi, arabiy sifatdoshlar, fe'l shakllari omonimiyasi, turgʻun fe'liy birlikma

Predikativ - sifat

چشم های او گرد شد *Češmhā-ye u gerd šod*. “Uning koʻzlari dum dumaloq boʻlib ketdi” (*گرد gerd-dumaloq*.)

بندہ کہ پکر بلد نیستم *Bande-ke poker balad nistam*. “Men axir pokerni bilmayman”

Sifat bilan ifodalangan predikativ qiyosiy va orttirma daraja shakllarida ham turishi mumkin:

سکوت این مرتبه طولانی تر شد *Sokut in martabe tulānitar šod*. “Sukut bu safar choʻzilibroq ketdi”

Belgi va xususiyat ifodalovchi predikativ maʼno kengaytiruvchi soʻzlar bilan birga kelishi ham mumkin:

زیرسیگاری پر از تهسیگار بود *Zir sigāri por az tahsigār bud*. “Kuldon sigaret qoldiqlariga toʻla edi”.

Ayni shu jumalani quyidagicha qayta tashkil qilish ham mumkin:

زیرسیگاری پر بود از تهسیگار *Zir sigāri por bud az tahsigār*

Yuqoridagi jumla tarkibidagi *por bud* ismiy kesimi az old koʻmakchisi orqali birikkan *tahsigār* soʻzi bilan aniqlanib, maʼnosi kengayib kelyapti.

Predikativ - sifatdosh

Ma'lumki, hozirgi zamon fors tilida sifatdosh atamasi ostida -نده *ande*, ان *-ān*, ا *-ā*, ی *-i*, ه *-e* qo'shimchalari yordamida fe'l negizlaridan yasaluvchi shakllar jamlanadi. Bu shakllar fe'l negizi turiga ko'ra quyidagicha guruhlanadi:

a) hozirgi zamon sifatdoshlari (نده *-ande*, ان *-ān*, ا *-ā* qo'shimchalari yordamida yasaladigan)

b) o'tgan zamon sifatdoshi (ه *-e* qo'shimchasi yordamida yasaladigan)

v) kelasi zamon sifatdoshi (ی *-i* qo'shimchasi yordamida yasaladigan)

Ammo yuqorida qayd etilgan shakllarning barchasi ham fe'llik va sifatlik xususiyatlarini birdek namoyon qila olmaydi. Sifatdosh deb ataluvchi shakllar esa nutq jarayonida boshharuv munosabati yaqqol ko'rinib turuvchi birikmalar tuza olishi shart.

Predikativ vazifasini sodda va murakkab fe'llardan yasalgan ba'zi o'tgan zamon sifatdoshlari bajaradi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

انباشته *ambāšte*, آلوده *ālude*, آگشته *āgešte*, پوشیده *pušide*, آموخته *āmuxte*, رسته *raste* va b. *raside* رسیده

Mazkur sifatdoshlar boshharuv munosabati ko'rinib turadigan birikmalar tuza oladi:

آسمان پوشیده از ابر بود *Āsemān pušide az abr bud*. "Osmon bulut bilan qoplangan edi".

Shu bilan bir qatorda خوانده *xānde*, نامیده *nāmide*, خریده *xaride*, ساخته *sāxte* sifatdoshlari predikativ vazifasini bajara va zikr etilgan turdagi birikmalar tuza olmaydi. Ular o'tgan zamon natijali fe'li va majhul daraja shaklining fe'l qismi sifatida ishlatiladi:

U in ketāb-rā xānde ast. "U bu kitobni o'qigan".

Ba'zi sifatdosh shakllari, masalan, افسرده *afsorde* "so'ligan", پوشیده *puside* "sasigan, achigan", خوشکیده *xoškide* "qurigan" va b. o'zining fe'llik xususiyatlarini yo'qotgan va sifatdoshli birikmalar tuza olmaydilar. Bunday sifatdoshlar doimiy sifat va belgini ifodalaydigan so'zlar qatoriga o'tib holgan. Demak, predikativ vazifasini bajarishda bular aynan sifatlar turkumiga kiritilishi kerak:

این گلها پژمرده شد *In golhā pajmorde šod*. "Bu gullar so'lib qolibdi".

Bu gapdagi پژمرده شد *pajmorde šod* birikmasini majhul daraja shakli deb ham atash mumkin emas, chunki پژمردن *pajmordan* fe'li o'timsiz fe'l va majhul daraja yasalishida ishtirok eta olmaydi.

Murakkab fe'llardan yasalgan sifatdosh shakllarida urg'u o'rni muhim ahamiyatga ega: شوهر کرده *šouharkarde* "savodli", تحصیل کرده *tahsilkarde*

“*turmushga chiqgan*” kabi shakllar o‘zlarining o‘tgan zamon natijali fe’li tarkibidagi omonimlaridan urg‘uning oxirgi bo‘g‘inga tushishi bilan farqlanadi. Qiyoslang:

In pesar tahsilkardeast. “*Bu bola ma`lumotli*”.

In pesar dar Tehrān tahsil karde ast. “*Bu bola Tehronda o‘qigan*”.

Ismiy kesim tarkibidagi predikativ vazifasida kelasi zamon sifatdoshlari ham (majburiyat sifatdoshlari) qatnashadi. Bu sifatdoshlar fe’lning noaniq shakliga urg‘uli -i qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasaladi. Masalan:

Man raftani hastam (šodam). “*Men ketadiganman (bo‘ldim)*”.

In musiyi šenidani bud. “*Bu musiqa eshitishlik edi*”.

Hozirgi zamon sifatdoshlariga kelsak, ko‘pchilik tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra ularning aksariyati ot va sifat turkumlariga o‘tib holgan. Lekin ular fe’l sistemasidan to‘liq uzilib holgan va sifatdoshli birikmalarni umuman tuza olmaydi deb ham aytish mumkin emas. Masalan, qiyoslang:

Bande navisande-ye in sotur hastam. “*Kamina bu satrlarning yozuvchisiman*”.

In kešvarhā šerkatkonande dar arteš-e Orupā hastand. “*Bu mamlakatlar Yevropa armiyasi ishtirokchilaridir*”.

Bu jumladan ko‘rib turganimizdek, *navisande* va *šerkat* *sherkatkonande* shakllari to‘la ma`noda sifatdosh deb atalishi mumkin.

Hozirgi zamon sifatdoshlari shakllarining ba`zilarni predikativ vazifasida ham kuzatish mumkin. Masalan:

Kise-ye kuček āvizān be gardanaš ast. “*Kichkina xaltacha bo‘yniga osilgan*”.

Predikativ vazifasini shuningdek, *hāzer*, *mojahhaz*, *marbut* kabi arabiy sifatdosh shakllari ham bajaradi.

Arabiy sifatdoshlar ishtirokida tashkil etilgan birikmalarning ko‘pchiligi bitta tushuncha ifodalaydi va murakkab so‘zlarga aylanish jarayonidan o‘tib bormoqda:

γābele obur “*o‘tsa bo‘ladigan*”, *mourede bahs* “*bahsga loyiq*”, va *b*.

Bunday birikmalar ham predikativ vazifasini bajaradi:

In rāhhā γābele obur nist. “*Bu yo‘llardan o‘tib bo‘lmaydi.*”

Predikativ - fe'lning noaniq shakli

Predikativ vazifasini bajaruvchi fe'lning noaniq shakli mazkur vazifadagi boshqa fe'liy shakllar yoki masdarlardan hech qanday farq qilmaydi:

فريدان او نبود *yasdam ferib dādan-e u nabud.*
“Maqsadim uni aldash emas edi”.

Mustaqil ta'lim uchun savol va topshiriqlar

1. Sifatlarning predikativ vazifasini bajarishi.
2. Sifatdoshlarning qaysi turlari ko'proq predikativ vazifasida ishlatiladi?
3. Sifatdosh boshqa fe'liy shakllardan nimasi bilan farqlanadi?
4. Hozirgi zamon sifatdoshlarining predikativ vazifasini bajarishi.
5. Kelasi zamon sifatdoshlari predikativ vazifasida qanday ishlatiladi?
6. Murakkab fe'llardan yasalgan o'tgan zamon sifatdoshlari omonimiyasi.
7. O'tgan va hozirgi zamon sifatdoshlari fors tilida qanday nomlanadi?
8. Arabiy sifatdoshlarning predikativ vazifasini bajarishi.
9. Sodda gap sintaksisi qaysi olim tomonidan mufassal o'rganilgan?
10. Sifatdoshlarning xususiyatlari qaysi tadqiqotchi tomonidan o'rganilgan?

To‘qqizinchi mavzu

Fe’liy-ismiy kesim. Kesimning boshqa turlari

- 1.Fe’liy-ismiy kesim.**
- 2.Fe’ldan boshqa so‘z turkumlari bilan ifodalangan sodda kesim.**
- 3.Predikativ tipidagi sintaktik guruh bilan ifodalangan kesim.**

Tayanch so‘zlar va iboralar:

Fe’liy ismiy kesim, o‘timli fe’l, o‘timsiz fe’l, ravish kesim, undov kesim, so‘zlarning predikativ guruhi, sintaktik guruh, ega bilan munosabat.

Fe’liy-ismiy kesim

Fe’liy ismiy kesim deb, ma’lum bir ismiy va fe’liy qismlaridan iborat kesim turiga aytiladi. Fe’liy qism bunday birikmalarda sodda yoki murakkab fe’llar bilan ifodalanishi mumkin.

Hozirgi zamon fors tilida fe’liy-ismiy kesimlarning quyidagi ikki turi mavjud:

1.Fe’liy-ismiy kesimlarning birinchi turi gapning egasi xaqida kengaytirilgan ma’lumot beradi, ya’ni ega predikatsiyada ishtirok etayotgan ham fe’liy va ham ismiy qismlar yordamida tasvirlanadi.

Masalan, quyidagi jumlada man “men” kishilik olmoshi bilan ifodalangan ega ikki tomonlama tasvirlanayapti:

Dar ān otāy man bimār در آن اطاق من بیمار پرورده شده ام
parvarde šode-am. “Men o‘sha xonada kasalvand bo‘lib katta bo‘ldim”

fe’liy qism - parvarde šode-am, ismiy qism -
بیمار *bimār*.

Bunday kesimlarning ismiy qismi o‘rnida ot, sifat va xatto, so‘z birikmalari ham ishlatilishi mumkin. Fe’liy qism sifatida esa odatda o‘timsiz fe’llar - harakat, holat fe’llari ishlatiladi, masalan,

āmādan آمدن *bar gaštan* برگشتن *xābīdan* خوابیدن *istādan* ایستادن
harakat kardan حرکت کردن *boland šodan va b.* بلند شدن

Jumlalarga diqqat qiling:

Ānhā yāhramān-e mosābāye آنها قهرمان مسابقه شناخته شدند
šenāxte šodand. “Ular musobaqa chempioni deb tanildilar”.

مادرم ابله به دنيا آمده *Mādaram ablah be donyā āmade*. “*Onam aqli hushi past holda dunyoga kelgan*”.

2. Fe’liy-ismiy kesimlarning ikkinchi turi gap tarkibida boshqa bo‘laklar bilan ham bog‘langan bo‘ladi. Bunday kesimlar nafayot ega bilan balki o‘zining ismiy qismi orqali to‘ldiruvchi bilan ham bog‘lanadi.

Ikkinchi turdagi kesimlarning ismiy qismi o‘rnida har qanday ot, sifat va sifatdoslar ishlatilishi mumkin bo‘lsa, fe’liy qismi sifatida ko‘pincha quyidagi kabi o‘timli fe’llar ishtirok etadi:

احساس کردن *ehsās kardan*, شمار آوردن *be šomār āvardan*, دیدن *didan*, شناختن *šenāxtan*, تلقی کردن *talayyi kardan*, نامیدن *nāmīdan*, خواندن *xāndan*, معرفی کردن *moarrefi kardan*

ما او را دوست خود میشناختیم *Mā u-rā dust-e xod mišenāxtim*. “*Biz uni o‘z do‘stimiz deb hisoblardik*”.

Fe’ldan boshqa so‘z turkumlari (ravish-undov) bilan ifodalangan sodda kesim

Fors tilida fe’llardan boshqa so‘z turkumlariga xos bo‘lgan, lekni fe’l o‘rniga kesim vazifasini bajara oladigan so‘zlar ham mavjud. Aytish lozimki, bunday so‘zlar ko‘p emas, ular qatoriga *ku* “*qaerda?*” predikativ ravishi, *če* “*nima?*” so‘roq olmoshi, bir nechta undov so‘zlari va *alef-e nedā* orttirilgan ot va sifatlar kiradi. Eron tilshunoslari bunday so‘zlarni *esm-e fe’l* “*fe’liy so‘z*” yoki *jāneshin-e fe’l* “*fe’l o‘rinbosari*” atamallari bilan nomlaydilar.

Ku ravishi va *če* so‘roq olmoshlari kesim vazifasida fayot so‘roq gap tarkibida ishlatiladi va eganing o‘rni yoki holati xaqida ma’lumot olish uchun ishtirok etadi. Ular gapning boshida yoki oxirida joylashishi mumkin.

كو جای آنتن رادیو *Ku jā-ye ānten-e rādyo?*
“*Qani radio antennasi uchun joy?*”

Alef-e nedā orttirilgan undov so‘zlar qis-qayajon gaplar tarkibida kesim vazifasida keladi.

خوشا شیراز وضع بی مثالش خداوند نگهدار از زوالش *Xošā Širāz vaz’-e bi mesālaš xodāvand negahdār az zavālaš*. “*Go‘zaldir Sherozning manzarasi va obro‘si baland, saqlasin uni zavolo‘zarardan xudovand*”.

Xošā undov so‘zi bilan ifodalangan kesim bu jumlada uyushgan ikki egaga (*Širāz* va *vaz’* وضع شیراز) tegishli va ularning belgi va xususiyatlarini ifodalaydi va ishlatilishi lozim bo‘lgan *xošast* ot kesimning o‘rnini bosadi.

Bunday undov ravish bilan ifodalangan kesimlar qatoriga shuningdek,

دريغ *dariy* “*vodarig*”, زهې *zehi* “*ofarin*” kabi soʻzlarni ham kiritish mumkin.

Ularning hammasi fayatgina ega bilan munosabatda boʻlgan holatlarda kesim vazifasini bajara oladi. Agar ega boʻlmasa ular bir tarkibli sodda gaplar tashkil qiladi:

دريغا! *Dariyā! Vodarig!*

Ku va چى *či* kesimlari koʻproq ogʻzaki nutq yoki shevada ishlatilish xususiyatlariga ega. Undov kesimlar esa, asosan, tantanavorlik va kuchli ehtirosni ifodalash uchun ishlatiladi.

Predikativ tipidagi sintaktik guruh bilan ifodalangan kesim

Bunday sintaktik guruhlarga misol tariqasida butun tarkibi bilan kesim vazifasini bajaradigan va ega bilan egalik qoʻshimchalari orqali bogʻlangan predikativ guruhlarni koʻrsatish mumkin. Masalan, quyidagi jumlagaga diqqat qiling:

است قيمتش گران *Asp yeymataš gerān ast*. “*Otning narxi qimmat*”.

Bu jumlada biz asosiy predikativliklarni juda yorqin ifodalovchi ikkita tarkibini kuzatishimiz mumkin. Bu predikativlik “belgi egasi - belgi” koʻrinishiga ega. Belgi egasi boʻlgan *asp* soʻziga belgini ifodalovchi *است قيمتش گران yeymataš gerān ast* murakkab birikmasi kesim holida keltirilgan.

Bunday jumlalarga qatoriga quyidagi misolni ham kiritish mumkin:

تو هم لابد گرسنه اته *To ham lābod gorosne-at-e*. “*Hoynahoy sen ham ochdirsan*”.

Mustaqil taʼlim uchun savol va topshiriqlar

1. *Feʼliy ismiy kesim*.
2. *Fors tilida feʼliy ismiy kesimning turlari*.
3. *Feʼliy ismiy kesimning har bir turida ishlatiluvchi feʼllar*.
4. *Feʼldan boshqa soʻz turkumlari bilan ifodalanadigan kesimlarning turlari*.
5. *Mazkur kesimlar tilning qaysi uslubida koʻproq ishlatiladi?*
6. *Predikativ tipidagi sintaktik guruhlar bilan kesimlarning koʻrinishlari*.

O'ninchi mavzu

Kesimning ramkali qurilmasi

- 1. Ramka tashkil qila oladigan kesim shakllari**
- 2. *dāštan* “*ega bo'lmoq*” fe'li ishtirok etadigan ramkali qurilma**
- 3. Murakkab fe'l va “*sifatdosh+bog'lama*” birikmasi bilan ifodalangan kesimning ramkali qurilmasi**

Tayanch so'zlar va iboralar:

Ramkali qurilma, analitik shakl, distant holat, kontakt holat, murakkab (qo'shma) fe'l, "qotib" holgan ramkali qurilmalar, "sifatdosh+bog'lama" shaklidagi kesim, ramka-klishealar.

Ramka tashkil qila oladigan kesim shakllari

Ramkali qurilma bu kesimning tarkibiy qismlari bir-biridan ajralgan va ular orasigi gapning ikkinchi darajali bo'laklari kiritilgan ko'rinishidir. Mazkur ikkinchi darajali bo'laklar butun kesim guruhining (ma'lum bir qismining emas) ma'nosini aniqlashtirib, kengaytirib beradi.

Ramkali qurilmani kesimning quyidagi shakllari tashkil qila oladi:

1. داشتن *dāštan* “*ega bo'lmoq*” fe'li ishtirokida yasaladigan davomli konkret analitik shakllari.
2. Murakkab fe'l bilan ifodalangan kesimlar.
3. Modal-maqsadli xarakterga ega fe'liy so'z birikmalari bilan ifodalangan kesimlar
4. Sub'ektiv infinitivli fe'liy so'z birikmalari bilan ifodalangan kesimlar.
5. Sifat yoki sifatdosh va bog'lama birikmasi bilan ifodalangan kesimlar.

Ramkali qurilmalarning ba'zi shakllarini ko'rib chiqamiz:

1. داشتن *dāštan* “*ega bo'lmoq*” fe'li bilan yasalgan analitik shakllar

Kesimning bunday shakli o'z tarkibiy qismlarining kontakt holatini yo'qotib, ramkali qurilma tashkil etadi va ular orasiga ikkinchi darajali bo'laklar kiradi :
Masalan::

آقای آفینیه علی افینیه دارد دیوانه میشود *Āyāye Ali Afnini dārad divāne mišavad.* “*Janob Ali Afniniy es hushini yo'qotib borayapti*”.

داشت سرد میشود *Havā dāšt sard mišod.* *Havo sovib borardi.*

Mazkur misollarda داشتن *dāštan* fe'li bilan yasalgan analitik shakllarning kontakt holati ishlatilgan. Ammo quyidagi jumalarda esa tarkibiy qismlarning distant holati yuzaga kelib, ramkali qurilma tashkil qilingan::

اداره سیاسی دارد او را فریب میدهد *Edāre-ye siyāsi dārad u-rā ferib midexad*. “Siyosiy boshqarma uni aldayapti”.

2. *jalb kardan*, اظهار کردن *ezhār kardan* kabi murakkab fe'llar bilan ifodalangan kesimning ramkali qurilmasi

Bunday ramkali qurilmalar hozirgi fors tilida keng tarqalgan. Murakkab fe'lining semantikasi kontakt holatda ham, distant holatda ham o'zgarmaydi. Qiyoslang:

من توجه او را جلب کردم *Man tavajjoh-e u-rā jalb kardam*
yoki

من جلب توجه او را کردم *Man jalb-e tavajjoh-e u-rā kardam*.
“Men uning diqqatini jalb etdim”

Shunisi aloqida diqqatga sazovor va juda muhimki, ramkali qurilmaning bunday ko'rinishlari asosida yangi va yangi murakkab frazeologik birikmalar vujudga kelib boradi. Bu, asosan, ramkali qurilma ichiga kiritilgan ikkinchi darajali bo'lakning o'sha joyda qotib qolib turg'un so'z birikmasi tashkil qilishi oqibatida yuz beradi. Bunday birikmalarda kamida uchta mustaqil so'z ishtirok etadi:

نقل مکان کردن *nayl-e makān kardan* “ko'chmoq, joyini o'zgartirmoq”
تمديد محلت دادن *tamdid-e mohlat dādan* “muddatni uzaytirmoq”

Jumla tarkibiga e'tibor qiling:

وی بیمار شد و به دهکده ووم دقل مکان کرد *Vey bimār šod va be dehkade-ye Vaum nayl-e makān kard*. “U kasal bo'lib holdi va Vaum qishlog'iga ko'chib o'tdi”.

Ramkali qurilmalar yordamida fors tilida atamalarga aylangan ismiy-turg'un birikmalar ham paydo bo'lgan:

تجدید نظر *tajdid-e nazar* “qayta ko'rib chiqish”
تجدید ساختمان *tajdid-e sāxtemān* “qayta qurish”

3. *vāred šodan*, وارد شدن *vāred budan* kabi “sifatdosh+bog'lama” tarkibli birikmalardan yasalgan ramkali qurilmalar

Bunday ramkali qurilmalar ham fors tilida juda keng tarqalgan:

مسافر وارد کافه شد *Mosāfer vāred-e kāfe šod*. “Yo'lovchi kafega kirdi”.

آنها قادر به اجرای چنین کاری نیستند *Ānhā yāder be ejrā-ye čenin kār-i nistand.*

“*Ular bunday ishni bajarishga qodir emaslar*”.

Yuqoridagi ikki jumlada biz predikativ vazifasidagi arabiy sifatdoshlarning ramkali qurilma tarkibiga kiritilgan ikkinchi darajali bo‘laklar bilan ikki qil usulda birikishini kuzatishimiz mumkin:

-birinchi jumlada izofa yordamida;

-ikkinchi jumlada به *be* old ko‘makchisi vositasida.

Xuddi mana shu ramkali qurilma shaklidagi kesimlarni hech qanday ma‘no o‘zgarishsiz kontakt xolatiga bimalol o‘tkazsa bo‘ladi.

Fors sifat va sifatdoshlari predikativ vazifasida ishlatilgan birikmalar haqida ham yuqoridagi fikrlarni bildirish mumkin, masalan:

دارا بودن *dārā budan* “*ega bo‘lmoq*”; آماده بودن *āmāde budan* “*tayyor bo‘lmoq*” va b.

Ammo shuni ham hisobga olish kerakki, sifatdosh-ad’ektiv tipidagi kesimlarning hammasi ham ramkali qurilma tashkil qila olmaydi. Masalan:

منتقل شدن *montayel šodan* “*ko‘chirilmoq*”, متصرف شدن *motassaref šodan* “*egallab olmoq*” va b.

Murakkab fe‘l va “sifatdosh+bog‘lama” birikmasi bilan ifodalangan kesimning ramkali qurilmasi

Bunga harama-harshi o‘laroq, kesimning shunday shakllari mavjudki, ular aksariyat xollarda ramkali qurilma shaklida ishlatiladi. Masalan:

آید شدن *āyed šodan* “*kelmoq (daromad, pul mablag‘lari haqida)*”; شامل بودن *šāmel budan* “*o‘z ichiga olmoq*” va b.

Kuyidagi jumлага e’tibor qiling:

این قانون شامل پنج ماده است *In yānun šāmel-e panj mādde ast*
“*Bu qonun besh moddani o‘z ichiga olgan*”

Ramkali qurilma shaklida ko‘proq ishlatiladigan kesim shakllariga shuningdek, مایم بودن *moyim budan* “*bo‘lmoq (biror joyda)*”; فاقد بودن *fāyed budan* “*mahrum bo‘lmoq*” va boshqa qator birikmalar kiradi.

Ramkali qurilmalar asosida quyidagi ramkali klishe’lar ham tashkil topgan:

مورد چیزی واقع شدن *moured-e čizi vāye’ šodan*;
مورد چیزی قرار دادن *moured-e čizi yarār dādan*;
قابل چیزی بودن *yābel-e čizi budan* va b.

Bunday birikmalar fayat ramka tarkibiga tegishli soʻz kiritilgandan soʻnggina aniq maʼno kasoʻz birikmasi etadi:

مورد مطالعه قرار دادن *moured-e motāle-e yarār dādan* “oʻrganmoq tadqiq qilmoq”;

قابل کشتیرانی بودن *γābel-e keštirāni budan* “kema qatnoviga mos boʻlmoq”.

Kesimning ramkali qurilmasi rus olimlari L.S Peysikov va Yu.A Rubinchik tomonidan chuqur oʻrganilgan. Ammo Eron tilshunoslarining tadqiqotlarida bu masala eʼtibordan chetda qolib kelmoqda.

Mustaqil taʼlim uchun savol va topshiriqlar

1. *Ramkali qurilma atamasi qanday qodisaga nisoʻz birikmasi atan ishlatiladi?*
2. *Gapning qaysi boʻlaklari ramka tarkibiga kiritiladi?*
3. *Qaysi turdagi kesimlar ramkali qurilma tashkil qila oladi?*
4. *doshtan "ega boʻlmoq" feʼli yordamida feʼlning qanday analitik shakllari yasaladi?*
5. *Murakkab feʼlli ramkali qurilmalar qanday tashkil topadi?*
6. *Ramkali qurilmalar qanday birliklarning vujudga kelishiga sabab boʻlishi mumkin?*
7. *"Sifatdosh+bogʻlama" tarkibli kesimlar qaysi usulda ramkali qurilma tashkil qiladi?*
8. *Sifatdosh-adʼektiv tipidagi kesimlarning ramkali qurilma tashkil qilishi.*
9. *Qaysi birikmalar aksariyat hollarda ramkali qurilma shaklida ishlatiladi?*
10. *Qaysi olimlar ramkali qurilmalarni chuqur oʻrganganlar?*

O‘n birinchi mavzu

Gap bosh bo‘laklarining moslashuvi

1. Moslashuv atamasining fors tiliga niso‘z birikmasiatan qo‘llanilishi

2. Bosh bo‘laklar moslashuvida jonli va jonsiz predmetlar muammosi

Tayanch so‘zlar va iboralar:

Moslashuv, predikativlik munosabati, morfologik moslashuv, ma‘no moslashuvi, so‘z tartibi, intonatsiya, jonlilik/jonsizlik kategoriyasi, ahl so‘zi, Pluralis majestatis

Moslashuv atamasining fors tiliga niso‘z birikmasiatan qo‘llanilishi

Moslashuv atamasi odatda gapning bir bo‘lagining boshqa bo‘lagiga shaklan va morfologik jihatdan moslash ishi qodisasiga niso‘z birikmasiatan qo‘llaniladi. Umuman olganda, moslashuv bosh va tobe so‘zlar orasida amalga oshadi.

Ammo fors tiliga niso‘z birikmasiatan oladigan bo‘lsak, moslashuv atamasi ostida fayot gapning ega va kesimi o‘rtasidagi shakliy va grammatik munosabat tushuniladi. So‘z birikmalari tizimida moslashuv umuman ishlatilmaydi. Demak, fors tilida moslashuv fayot gap tarkibida ma‘no va mantiq nuqtai nazaridan amalga oshiriladigan qodisa deb haralishi lozim. “Belgi egasi-belgi” predikativ munosabatlari ega va kesim orasidagi ma‘no bog‘liqligi bilan ta‘minlanadi. Bunday bog‘liqlik morfologik ko‘rsatkichlar bilan emas, balki boshqa til vositalari yordamida ifodalanadi (so‘z tarkibi, intonatsiya, pauza).

Quyidagi jumlagga e‘tibor qiling:

Dustān-e mā emruz dars dārānd.
دوستان ما امروز درست دارند
“Bugun bizning do‘stlarimizning darslari bor”.

Mazkur jumlada biz jonli predmet nomi bilan ifodalangan eganing kesim bilan morfologik shakllarni o‘zaro bir-biriga yaqinlashtirish yo‘li orqali moslash- ganini ko‘rishimiz mumkin. Bunga yana so‘z tartibi va intonatsiyani ham qo‘yish kerak.

Yana bir jumlani ko‘rib chihamiz:

Panj nafari yek kupe-ye šeš
پنج نفری یک کوپه شش نفری گرفتیم
nafari gereftim. “Besh kishi (biz) olti kishilik kupeni oldik”

O‘zingiz guvoqi bo‘lib turganingizdek, bu jumlada morfologik o‘xshashlikdan asar ham yo‘q. Lekin predikativlik munosabati ma‘no, so‘z tartibi va

intonatsiya yordamida deyarli to'liq ta'minlangan.

فرزند نام کو؟ *Farzandānam ku?* “*Farzandlarim qani?*” jumlasidagi g'am ega (فرزند نام *farzandānam*) va kesim (کو *ku*) o'rtasidagi bog'liqlik fayat ekspressiv-so'roq intonatsiyasi vositasi bilangina yuzaga kelgan.

است *Asp yeymataš gerān ast* “*Otning narxi qimmat*” jumlasida esa predikativlik munosabati ega va kesim shaxsini egalik qo'shimchasi, so'z tartibi va intonatsiya orqali moslash tirish yordamida ifodalangan.

Bosh bo'laklar moslashuvida jonli va jonsiz predmetlar muammosi

Kesimning ega bilan shaklan va ma'no jiqatlaridan to'liq moslash ishi, asosan, gapning egasi jonli predmet nomi bilan ifodalangan hollarda yorqin namoyon bo'ladi. “*Jonli predmet*” tushunchasi odamdan tortib mikroblargacha bo'lgan jonli mavjudotlar va jonli mavjudotlarga tenglashtirilgan predmetlarni o'z ichiga hamrab oladi:

زنبورها صدای خفه و یکنواخت داشتند *Zamburhā sedā-ye xafe va yeknavāxt dāštand.* “*Arilarning ovozlari bo'g'iq va bir xil edi*” (aynan: *arilar bo'g'iq va bir xil ovozga ega edilar*).

حتی سگهای ولگرد هم همیشگی نیستند *Hattā saghā-ye velgard ham hamishegi nistand.* “*Hatto daydi itlar ham har doimgidek emasdilar*”.

Ammo agar ega “*jonli predmet*” tushunchasiga mos kelmaydigan so'z bilan ifodalangan bo'lsa kesim odatda u bilan sonda moslash maydi. Masalan:

کوچه های تنگ و کثیف غرق آفتاب بود *Kučehā-ye tang va kesif yary-e āftāb bud.* “*Iflos va tor ko'chalar oftob tig'ida holgan edi*”.

Jamlash kategoriyasi fosh tilida jonlilik kategoriyasi bilan chambarchas bog'liq va o'ziga xos grammatik belgilarga ega.

Jamlash kategoriyasi guruhidagi otlarga shaxslarning bir butunligini (ya'ni tarkibiy qismlarga parchalab bo'lmaydigan) ifodalaydigan so'zlar kiradi va ular kesim bilan ko'plik shaklida moslash adi. Bunday so'zlarga quyidagi lug'at birliklari:

باند *bānd* “*banda*” va قوم *qom* “*qabila*”, خانواده *xānevāde* “*oila*”, shuningdek, quyidagi kabi so'z birikmalari kiradi:

اهل قلم *ahl-e qalam* “*yozuvchilar*”, اهل خانه *ahl-e xāne* “*uydagilar*”, اهل خبره *ahl-e xebre* “*ekspertlar*” va x.k.

Yuqorida sanab so'zlar albatta, so'z birikmalari esa fakultativ ravishda kesim bilan ko'plik sonida moslash adi, masalan:

Yek daste gadā vāred šodand. “Bir to‘p gadoylar kirdilar”.

Bayiye dar šarāyet-e mouyeši be sar mibarand. “Qolganlar dahshatli sharoitlarda yashaydilar”. γ

Ammo predmetlar to‘plamini ifodalovchi so‘zlarning barchasi ham jonli va jamlanma otlar qatoriga kirmaydi. Masalan:

رخت *raxt* “ko‘rpa to‘shak jildi”, hizom “o‘tin” va x.k

Kesimning shaxs son shakli esa olmosh yoki olmoshli birikmalarning jonli yoki jonsiz ot ma‘nosini ifodalashiga bog‘liq. Masalan:

Hame az sar-e sofr-e gošne boland mišodand. “Hammalari dasturxāndan och-nahor holda turardilar”.

ولی هیچ کدام راضی نمیشدند *Vali hič kodām rāzi nemišodand*.
“Lekin ularning hech qaysisi rozi bo‘lmasdi”.

Qiyoslang:

اینها هیچ کدام اهمیت نداشت *Inhā hič kodām ahamiyati nadāšt*.
“Bularning hech qaysisining axamiyati yo‘q edi”.

Keltirilgan misollarda ko‘rib turganimizdek ega va kesimning moslashuvi ega vazifasidagi so‘zning jonli va jonsiz predmet nomidan iboratligiga bog‘liq.

Shu bilan birga jonli predmet nomi bilan ifodalangan ega qatnashgan jumalarda ega va kesimning moslash maslik holatlari ham ko‘p uchraydi. Bunday holatlardan biri jumla tarkibida *Pluralis majestatis* “ehtiomning ko‘plik shakli” ishlatilishida kuzatiladi:

جناب آقای یتیم‌نواز از بازرگانان معتبر شهر *Janāb Āyā-ye Yatimnavāz az bāzargānān-e mo‘tabar-e šahr mibāšand*.
“Yatimnavoz janobi oliylari shaharning mo‘tabar savdogarlaridan”.

Mustaqil ta‘lim uchun savol va topshiriqlar

1. Moslashuv atamasi qanday qodisaga niso‘z birikmasiatan ishlatiladi?
2. Fors tilida gapning qaysi bo‘laklari moslash adi?
3. Fors tilida moslashuvning qanday vositalari mavjud?
4. Jonli predmet nomi bilan ifodalangan eganing kesim bilan moslashuvi.
5. Jonli otlar guruhi.
6. Barcha jonli mavjudotlar nomi jonli otlar guruhiga kiradimi?
7. Ega hame, qichko‘dom va shu kabi olmoshlar bilan ifodalanganda kesim bilan qanday moslash adi?
8. *Pluralis majestatis* bilan ifodalangan eganing kesim bilan moslashuvi.
9. Jonsiz ot bilan ifodalangan eganing kesim bilan moslashuvi.

O'n ikkinchi mavzu

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari

To'ldiruvchi

- 1. Gapning ikkinchi darajali bo'laklarining umumiy tavsifi (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol)**
- 2. To'ldiruvchi**

Tayanch so'zlar va iboralar:

Ikkinchi darajali bo'laklar, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol, ro ko'makchisi, egalik qo'shimchalari, old ko'makchilar, ob'ekt-ega, vositasiz to'ldiruvchi, vositali to'ldiruvchi.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklarining umumiy tavsifi (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol)

Gap tarkibida bosh bo'laklarni izoqlash, ularning ma'nosini ochibroq berish vazifasini bajaruvchi bo'laklar ikkinchi darajali bo'laklar deb ataladi. Ikkinchi darajali bo'laklar bosh bo'laklarni izoqlash asnosida o'zlari ham boshqa ikkinchi darajali bo'laklar yordamida aniqlanishi va izoqlanishi mumkin. Demak bosh bo'laklar atrofida tobelikning bir necha bosqichini o'z ichiga oluvchi ikkinchi darajali bo'laklarning guruhlari jamlanishi mumkin bo'ladi.

Quyidagi jumlagi diqqat qiling:

Mosāferat-e Ahmad panj sāl tul kešid. "Ahmadning safari besh yil davom etdi".

Mazkur jumladagi ega - مسافرت - *mo'soferat* - احمد - *Ahmad* so'zi bilan aniqlanib kelayotgan bo'lsa kesim - طول کشید - *tul kešid* esa سال پنج - *panj sāl* birikmasi yordamida izoqlanyapti.

Keyingi jumlagi ham e'tibor bering:

In jangal dar kuhhā-ye azim mahsurast. "Bu o'rmon baland tog'lar bilan o'ralgan".

Ega - جنگل - *jangal* - این - *in* ko'rsatish olmoshi bilan aniqlanmoqda, kesim - محصور است - *mahsurast* esa در کوه ها - *dar kuhhā* birikmasi yordamida izoqlanyapti. O'z navbatida در کوه ها - *dar kuhhā* birikmasi (ya'ni ikkinchi darajali bo'laklar) ham عظیم - *azim* so'zi bilan aniqlanyapti.

Ikkinchi darajali bo‘laklar bir tarkibli gaplarda xam ishlatilishi mumkin. Masalan, quyidagi nominativ jumlagaga diqqat qiling:

شب خیلی گرمش شد *Šab xeyli garmaš šod* “Kechasi u juda issib ketdi”.

Bosh bo‘lak - گرمش شد *garmaš šod* ikkita ikkinchi darajali bo‘lak (شب *šab* va خیلی *xeyli*) yordamida izoqlanmoqda.

Predmetlik ma‘nosiga ega gap bo‘lagiga tegishli bo‘lgan va uni belgi xususiyat jiqatlaridan tavsiflaydigan ikkinchi darajali bo‘lak *aniqlovchi* deb ataladi.

Gapning fe‘l bilan ifodalangan bo‘lagiga tegishli bo‘lgan va o‘sha ish harakat o‘tadigan predmet ma‘nosini ifodalaydigan yoki o‘sha ish-harakat natijasi hisoblanadigan yoki ish-harakat ob‘ekti ma‘nosini beradigan ikkinchi darajali bo‘lak *to‘ldiruvchi* atamasi bilan nomlanadi. Fors tilida gap tizimida biz to‘ldiruvchi sifatida fayot fe‘lga tegishli to‘ldiruvchilarni ko‘rib chihimiz.

عبور از ، “deputat saylaš” *entexāb-e vakil* انتخاب وکیل *obur az rudxāne* “daryoni kechib o‘tish” kabi ismiy turkumlarga tegishli to‘ldiruvchilar esa so‘z birikmalari tizimida ko‘riladi (“So‘z birikmalari sintaksisi” bo‘limiga harang).

Fe‘l, harakat nomi, sifat yoki ravish bilan ifodalangan gap bo‘lagiga tegishli bo‘lgan va ish-harakat bajarilishini yoki tegishli xolatni tavsiflaydigan yoki ish-harakatning bajarilishi usuli, tarzi, vayti, o‘rni, sababi, maqsadi va sharoitlarini ifodalaydigan ikkinchi darajali bo‘laklar *hol* atamasi bilan nomlanadi.

To‘ldiruvchi (مفعول maf’ul)

To‘ldiruvchi gapning kesimiga tegishli bo‘lib, o‘zining kesim bilan semantik va grammatik munosabatlari harakteriga ko‘ra *vositasiz* va *vositali* to‘ldiruvchilarga bo‘linadi.

Vositasiz to‘ldiruvchi (مفعول صريح maf’ul-e sarih)

Vositasiz to‘ldiruvchi fayot o‘timli fe‘l kesimdagi ish-harakat ob‘ekti, ya‘ni ish-harakat bevosita uning ustida bajariladigan predmetni ifodalaydi. O‘timli fe‘l kesim ro ko‘makchisi bilan yoki uning ishtirokisiz ishlatiladi. ro ko‘makchisi vositasiz to‘ldiruvchi aniq, ma‘lum, konkret predmetlarni ifodalaydigan xollarda ishlatiladi. Shunday qilib, ro ko‘makchisi predmet va qodisalar turkumidan ma‘lum birini ajratib ko‘rsatish vositasi vazifasini ham bajaradi deyish mumkin. Mazkur vazifa ro ko‘makchisini yo-ye vaqdad “aniqlik artikli” bilan yaqinlashtiradi. Aynan shu fikr Eron tilshunosi Xumoyun Farrux va rus eronshunosi L.S Peysikov tomonidan ilgari suriladi.

Vositasiz to'ldiruvchiga ro ko'makchisining orttirilishi yoki orttirilmasligi holatlarini o'zbek tilidagi tushum kelishik qo'shimchasining (ni) ishlatilishi bilan qiyoslasa bo'ladi.

Vositasiz to'ldiruvchi agar atoqli ism va olmoshlar bilan ifodalangan bo'lsa yoki unga atoqli ismlar, olmoshlar, egalik qo'shimchalari tegishli bo'lsa hamisha ro ko'makchisi bilan birga ishlatiladi masalan:

Dar Irān در ایران شاید یک دفعه هم او را با دختری ندیدم
šāyad yek dafe' ham u-rā bā doxtari nadidam.

“Eronda uni xatto biror marta ham biror qiz bilan ko'rmadim”.

Og'zaki nutq va folxlor namunalarida ularning ta'sirida badiiy adabiyotda ham vositali va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida egalik qo'shimchalarining ishlatilish holatlari kuzatiladi. Mazkur holatlarda egalik qo'shimchalari fe'llarning aniq shakllari - kesimlarga yoki old ko'makchilarga qo'shilgan xolda ishlatiladi:

دیدم *didam-aš* “*men uni ko'rdim*”, بهش گفتم *beheš goftam* «*unga aytdim*».

Murakkab fe'l kesimlarga qo'shilganda egalik qo'shimchalari odatda ismiy qismga, kamdan-kam hollarda yordamchi fe'lga birikadi:

...be jazire-ye Kiš tab'id-aš kardand. ...*uni Kesh oroliga surgun qildilar*”.

تا هستم او هست دارمش دوست *Tā hastam u hast dāram-aš dust.*
“Toki men-u tirikmiz uni sevgayman”.

Gapning bosh bo'laklaridan biri bo'lgan ega haqidagi boblarda aniqlovchi ergash gapli qo'shma gapning bosh gapi tarkibidagi “*ob'ekt - ega*” (*mobtadā-ye maf'uli*) atamasi ham ishlatilgan edi. Bunday eganing o'ziga xos tomoni shundaki, u o'zida ra ko'makchisi ortirilgan vositasiz to'ldiruvchi vazifasini mujassam etadi. Masalan:

دو نفری را که من میشناختم قبل از من گرفتار شده بودند *Do nafari rā ke man mišenāxtam yabl az man gereftār šode budand.* “*Men taniydigan ikki kishi mendan oldin hamoqqa olingan edilar*”.

Agar vositasiz to'ldiruvchi ifodalayotgan predmet yoki qodisa butun turkum va turning vakili sifatida anglansa, ro ko'makchisi ishlatilmaydi:

یک لقمه نان به او میداد *Yek loyme nān be u midād.* “*Unga bir*

burda non berardi” (boshqa narsa emas).

خداداد... نیروی تازه در رگ پی پیرش حس
Xodādād...niru-ye tāze-e dar rag-o pey-ye piraš hess mikard.
“*Xudodod...o‘zining qarigan tomiru-paylarida yangi bir kuch qis qilardi*”.

Qiyoslang:

آب بده *Āb bedeh*. “*Suv ber*”.

آب را بده *Āb-rā bedeh*. “*Suvni ber*” (*ya`ni aniq bir suvni*).

Vositali to‘ldiruvchi (مفعول غیر صریح **maf’ul-e yeyre sarih**)

Vositali to‘ldiruvchilarga predmetning ish-harakatiga bo‘lgan turli munosabatlarni ifodalovchi barcha to‘ldiruvchilar kiradi. Vositasiz to‘ldiruvchilar odatda ot va old ko‘makchi birikmasi bilan ifodalanadi.

Vositali to‘ldiruvchilar orasida shartli ravishda “*kuchli boshqaruv*” ifodalaydigan fe’llarga tegishli bo‘lgan to‘ldiruvchilar ajralib turadi. Bunday fe’llarga quyidagilarni misol qilib ko‘rsatsa bo‘ladi:

عبور *estefāde kardan*, استفاده کردن, *Defā’ kardan*, دفاع کردن
poštebāni kardan va b. پشتبانی کردن, *obur kardan*, عبور کردن

Mazkur fe’llar to‘ldiruvchi oldidan muayyan old ko‘makchi (ko‘pincha az old ko‘makchisini) ishlatilishini talab qiladi. Masalan:

Az *kuče-ye xāki-ye godāxte rad šodim va umadim xiyābān*. “*Tor va chang tuzon ko‘chadan o‘tdik va shohko‘chaga yetib keldik*”.

Ba`zi fe’llar ham vositali, ham vositasiz to‘ldiruvchini talab qilishi mumkin, ya`ni to‘ldiruvchiga ham old ko‘makchi, ham ro ko‘makchisi qo‘shila oladi:

افزودن *afzudan* (به *be* va *rā* را) *da`vat kardan* دعوت کردن
“*ko‘paytirmoq (به *be* va *rā* را)*”

U-rā da`vat kardand. “*Uni taklif qildilar*”.

Hezb az tamām-e zahmatkašān da`vat mikonad ke “*Partiya barcha mehnatkashlarni ...ga chaqiradi*”.

Aloqida e’tiborni jalb qiladigan tomoni shundaki, bu fe’llar o‘timli, aktiv ish-harakat ma`nosini ifodalashiga haramay, to‘ldiruvchi az old ko‘makchisini qabul qiladi. Tilshunos olimlar bu holatni arab tilining ta`siri bilan

izoqlaydilar. Ma`lumki arab tilida “foydalanmoq”, “taklif qilmoq” va shu kabi boshqa fe`llar از *az* -dan old ko‘makchisi bilan ishlatiluvchi to‘ldiruvchilarni talab qiladi.

Egalik qo‘shimchalari vositali to‘ldiruvchi vazifasidagi kishilik olmoshlari o‘rniga ham ishlatilishi mumkin. Bu holatda ham egalik qo‘shimchalari old ko‘makchilar va fe’l shakllariga birikadi. Masalan:

ازش پرسیدم *az-aš porsidam* “undan so‘radim”, گفتم *goftam-at* “senga aytdim”, باورشان نمیکنم *bāvarešān nemikonam* “men ularga ishonmayman”

Mustaqil ta`lim uchun savol va topshiriqlar

1. *Gapning qanday bo‘laklari ikkinchi darajali bo‘laklar deb ataladi? Aniqlovchi. To‘ldiruvchi. Hol.*
2. *Bir necha bosqichli tobelik ifodalangan ikkinchi darajali bo‘lak guruhi atamasi qanday ma`noga ega?*
3. *Gap tarkibida to‘ldiruvchining qanday turlari ishlatiladi?*
4. *Vositasiz to‘ldiruvchilar qanday fe’l-kesimlar bilan ishlatiladi?*
5. *O‘timli fe’l-kesimning vositali to‘ldiruvchini boshharishi .*
6. *"Kuchli boshharuvli" fe`llar .*
7. *Vositasiz to‘ldiruvchining ro ko‘makchisi bilan ishlatilishi shart holatlari.*
8. *Ko‘makchining tushib holishi holatlari.*
9. *rā ko‘makchisini ba`zi hollarda nima almashtirib turishi mumkin?*
10. *Vositasiz va vositali to‘ldiruvchilar fors tilida qaysi atamalar bilan nomlanadi?*

O‘n uchinchi mavzu

Aniqlovchi (Sefat)

- 1. Postpozitiv aniqlovchilar**
- 2. Izofiy aniqlovchilar**
- 3. Old ko‘makchili aniqlovchilar**
- 4. Murakkab aniqlovchili (sifatdoshli) oborotlar**
- 5. Prepozitiv aniqlovchilar**

Tayanch so‘zlar va iboralar:

Aniqlovchi, postpozitiv aniqlovchi, prepozitiv aniqlovchi, izofa, izofiy bog‘lanish, old ko‘makchili, aniqlovchi, murakkab aniqlovchili oborotlar.

Aniqlovchi gap tarkibidagi ot yoki otlashgan so‘z bilan ifodalangan har qanday bo‘lakka tegishli bo‘lishi mumkin. Uzi aniqlayotgan so‘zga niso‘z birikmasiatan joylashishiga harab aniqlovchilar postpozitiv va prepozitiv aniqlovchilarga bo‘linadi.

Postpozitiv aniqlovchilar

Aniqlovchilarning bu turi fors tiliga ko‘proq mos va tegishli bo‘lgan gap bo‘lagi hisoblandi. Bir so‘zni aniqlayotgan ikki yoki undan ortiq aniqlovchilar o‘zaro teng bog‘lovchi (va) yoki izofa orqali bog‘lanadi. Postpozitiv aniqlovchilar aniqlanmishga izofa yoki old ko‘makchilar yordamida birikadi.

Izofiy aniqlovchilar

Aniqlovchilar aniqlanmish so‘zga izofa yordamida biriksa ular izofiy aniqlovchilar deb ataladi. Izofiy birikuv so‘zlarning o‘zaro birikuv turi bo‘lib, eroniy tillarning g‘arbiy guruhiga ko‘proq tegishlidir. Bunda so‘zlar o‘zaro *-e (ye)* tovushi orqali bir-birlariga birikadi. Izofiy birikuv tufayli eronshunoslikda atributiv so‘z birikmalari deb nomlanuvchi izofiy so‘z birikmalari tashkil etiladi. Izofiy birikmalar so‘z birikmalari sintaksisi bo‘limida tavsiflangan. Bu bo‘limda biz butun izofiy birikmani emas, balki uning ma‘no kengaytiruvchi qismi, ya‘ni aniqlovchilarini ko‘rib chihamiz.

Postpozitiv aniqlovchilar vazifasida quyidagi so‘z birikmalari ishlatiladi:

- a) sifatlar (asliy va niso‘z birikmasi):

دوست بیوفا *dust-e bāvafā* “yashil barg”, *barg-e sabz* برگ سبز
“vafodor do‘st”, حمل و نقل آبی *haml-o nayl-e ābi* “suv transporti” va b.

Asliy sifatlarning qiyosiy daraja shakli ham aniqlovchi vazifasini bajarishi mumkin:

با صدای بلندتری خواند *Bā sedā-ye bolandtar-i xānd.*
“Balandroq ovoz bilan o‘qidi”.

b) otlar:

یادداشت های مسافرت *yāddāsthā-ye mosāferat* “safar xotiralari”,
پول طلا *pul-e talā* “tilla pul”, شهر تهران *šahr-e Tehrān* “Tehron shaxri” va b.

v) predmetning tegishlilikini ifodalovchi olmoshlar:

کشور ما *kešvar-e mā* “bizning mamlakatimiz”

g) tartib sonlar:

پنجم طبقه *tabaye-ye panjom* “beshinchi qavat” va b.

d) fe’lning infinitiv shakli:

کار کردن *hāl-e kār kardan* “ishlash istagi” va b.

ye) sifatdoshlar:

روی خواندن *ru-ye xandān* “o‘tgan yili”, سال گذشته *sāl-e gozašte*
“kuluvchi, ochiq chehra” va b.

Arab tilidan o‘zlashgan sifatdosh shakllarni ham shu qatorga kiritsa bo‘ladi:

وارد کالاهای *kālāhā-ye vārede* “import qilingan tovarlar” va x.k

Old ko‘makchili aniqlovchilar

Old ko‘makchili aniqlovchilar rolida ot yoki otlashgan so‘zlar ishlatiladi. Bunday aniqlovchilar aniqlanmish bilan old ko‘makchi vositasida birikadi:

اطمینان به فردا *etminān befardā* “ertangi kunga ishonch”.

Bunday aniqlovchilar old ko‘makchidan tashqari aniqlanmishga izofa bilan ham bog‘lanishi mumkin.

مبارزه با ملخ *Mobāreze-ye bā malax "chigirtkaga qarshi kurash"*,
خدمت به *rasidan-e be hadaf "maqsadga yetishish"*,
وطن *xedmat-e be vatan "vatanga xizmat"*

Murakkab aniqlovchi (sifatdoshli) oborotlar

Bunday oborotlar baʼzi oʻtgan zamon sifatdoshlari (kamdan kam hollarda hozirgi zamon sifatdoshlari), arab sifatdosh shakllari va, shuningdek, baʼzi sifatlarning oʻzlariga tobe soʻzlar bilan birikishdan qosil boʻladi. Murakkab aniqlovchili oborotlar fors tili uchun nisoʻz birikmasiatan yangi qodisa boʻlib, qali unchalik keng tarqalmagan. Bunday oborotlardagi sifatdosh va sifatlar bosh soʻz vazifasini bajarib, tobe soʻzlar bilan old koʻmakchilr vositasida birikadi, masalan:

تالار پر از مردم *tālār-e por az mardom "odamlarga toʻla zal"*.

Quyidagi misollarda esa bunday oborotni izofa yordamida tashkil etishini kuzatamiz.

کامیون حامل گندم *kāmyun-e hāmel-e gandom "bugʻdoy orttirilgan yuk mashinasi"*.

Murakkab aniqlovchi tarkibiga kiruvchi soʻzlar oʻzaro maʼno va innotatsiya munosabatlari orqali birikadi. Aniqlanmish bilan bunday oborotlarning bogʻlanishi izofali yoki izofasiz boʻlishi mumkin.

Prepozitiv aniqlovchilar

Fors tilida prepozitiv aniqlovchilar vazifasida postpozitiv aniqlovchilarga nisoʻz birikmasiatan anchagina kam miqdordagi soʻzlar ishlatila oladi.

Prepozitiv aniqlovchilar aniqlanmish bilan izofa yordamida yoxud aksariyat hollarda izofasiz birikadi. Shu nuqtai nazardan ularni ikki guruhga boʻlish mumkin:

1. Bitishuv usulida birikuvchi aniqlovchilar.
2. Izofa yordamida birikuvchi aniqlovchilar.

Bitishuv usulida birikadigan prepozitiv aniqlovchilar quyidagilar bilan ifodalanadi:

a) asliy sifatlarning orttirma darajasi: بهترین دانشجو *behtarin danešju*
"eng yaxshi student"

b) دومین *-omin* qoʻshimchasi yordamida yasaladigan tartib sonlar:

ملاقات dovvin molāyāt “ikkinchi uchrashuv”

v) ko‘rsatish, so‘roq, aniqlash-umumlash olmoshlari: هر دانش آموز *har danešāmuz* “*har bir o‘quvchi*”, استاد کدام *kodām ostād?* “*qaysi professor?*”, همین نطق *hamin noty* “*mana shu nutq*”.

g) postpozitiv holatda ham ishlatila oladigan ba‘zi sifatlarning oddiy darajasi: دیگر رفقا *digar rofayā* “*boshqa o‘rtoqlar*”.

Izofa yordamida birikadigan prepozitiv aniqlovchilar vazifasida quyidagi so‘zlar ishlatiladi:

a) aniqlash olmoshlari

همه *hame*, کلیه *kolliye*, تمام *tamāme*, جمله *jomle*, سرتاسر *sartāsar* – “*hamma, barcha*”; سایر *sāyer* – “*boshqa, qolgani*”.

بازار دکانداران جمله *Jomle-ye dokāndārān-e bāzār*. Bozordagi do‘kondorlarning barsasi

b) خود *xod* o‘zlik olmoshi.

v) ko‘plik shaklidagi bosh so‘zdan oldin turadigan sifatning orttirma darajasi: آسمانخراش بلندترین *bolantarin āsmān-xarāshā* “*eng baland osmono‘par binolar*”.

Mustaqil ta‘lim uchun savol va topshiriqlar

1. Aniqlovchilarning turlari.
2. Fors tiliga aniqlovchilarning qaysi turi xos?
3. Fors tilida aniqlovchi va aniqlanmishning birikuv usullari .
4. Izofa va izofiy bog‘lanish ?
5. Postpozitiv izofiy aniqlovchilar vazifasida qaysi so‘z turkumlari ishlatiladi?
6. Old ko‘makchili aniqlovchi.
7. Murakkab aniqlovchili oborotlar.
8. Prepozitiv aniqlovchi .
9. Prepozitiv aniqlovchilarning aniqlanmish bilan bog‘lanishida qanday sintaktik vositalar ishlatiladi?

O‘n to‘rtinchi mavzu

Hol

- 1.Hol haqidagi umumiy tushunchalar.**
- 2.Harakat tarzi holi.**
- 3.O‘rin holi.**
- 4.Payt holi.**

Tayanch so‘zlar va iboralar:

Hol, ravish, olmosh-ravish, harakat tarzi holi, miqdor holi, o‘rin holi, payt holi.

Hol xaqida umumiy tushunchalar

Gap tarkibida hol vazifasini ravishlar, old ko‘makchili yoki old ko‘makchisiz otlar, sifatlar, olmoshlar, sifatdoshlar, ravishdoshlar va fe‘l infinitivlari bajaradi.

Ular orasida ravish hol vazifasini eng ko‘p bajaradigan turkum sifatida ajralib turadi. Umuman olganda, mazkur sintaktik vazifa ravishlar uchun asosiy hisoblanadi. Hol vazifasini bajarish, shuningdek, ravishdoshlar uchun ham asosiy xususiyatdir.

Asliy sifatlar ko‘proq xarakter tarzi holi vazifasida ishlatilsa, fe‘lning infinitivi aksariyat hollarda jumladagi maqsad va payt hollari sifatida qo‘llanadi.

Otlar (old ko‘makchili va old ko‘makchisiz) fayot ob‘ekt munosabatlarini ifodalagan, shuningdek, aniqlash - holat, makon, payt, sabab, maqsad, miqdor va ba‘zi boshqa ma‘nolarni ifodalovchi birikmalar tarkibiga kirmagan holatdagina hol vazifasini bajaradi.

Jumla tarkibida hol vazifasini ravish ma‘nosiga ega bo‘lgan sintaktik bo‘linmas turg‘un so‘z birikmalari ham bajarishi mumkin: *از سیر تا پیاز az sir tā piyāz* “hammasi, boshdan oyoq”.

Hollar o‘zi ifodalaydigan ma‘no yo‘nalishlariga ko‘ra ikki katta guruhga bo‘linadi.

1.Ish-harakatning bajarilish tarzi yoki uning sifat jihatidan xususiyatini ifodalovchi harakat tarzi hollari, masalan:

او بهتر از همه کار میکند U behtar az hame kār mikonad. “U hammadan yaxshiroq ishlaydi”.

2. O‘rin, payt, sabab, maqsad va shart ma`nolarini ifodalovchi hollar ya`ni, o‘rin holi, payt holi, miqdor holi, sabab holi, maqsad-niyat holi, shart yo‘l berish holi.

Harakat tarzi holi

Harakat tarzi hollari ham ikki asosiy guruhga bo‘linadi:

a) ish-harakatning sifatini, xususiyatini aniqlovchi hollar:

Man u-rā mohkam bayal karde-am.
“Men uni maqkam quchoqlab olgan edim”.

b) ish-harakat bajarilishining usuli, tarzini ifodalovchi hollar.

Harakat tarzi hollari ravishlar, asliy sifatlar, old ko‘makchili otlar, arab va fors sifatdosh shakllari va ان -ān qo‘shimchasili ravishdoshlar bilan ifodalanadi. Masalan:

xande konān “kulib”, گریه کنان geryekonān “yig‘lab”.

Harakat tarzi hollari, shuningdek, frazeologik so‘z birikmalari bilan ifodalanishi mumkin:

be har qimti shode, با کمال میل bā kamāle meyl “bajonidil”,
γiymati šode “nima qilib bo‘lsa ham”.

Quyidagi jumla tarkibiga diqqat qiling:

درخت گردویی مثل گل بیابان پاهایش را جلو پنجره تکیه
Deraxt-e gerdui mesle gul-e biyābān pāhāyaš rā jelov-e panjare takiye
dāde ast. “Yong‘oq daraxti saqro devi kabi oyoqlarini deraza oldiga tirab olgan edi”.

O‘rin holi

O‘rin hollari ham ma`nosiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi:

1. O‘rin-joy ma`nosini ifodalovchi hol.
2. Ish-harakat yo‘nalishini ifodalovchi hol.

Ish-harakat yo‘nalishini ifodalovchi hollar ham o‘z navbatida uch kichik

turga bo‘linadi:

- a) ish-harakatning umumiy yo‘nalishini ifodalovchi hol;
- b) ish-harakatning boshlanish o‘rnini ifodalovchi hol;
- v) ish harakatning bajarilish yo‘lini, masofasini ifodalovchi hol.

O‘rin- joy hollari joy, fazo, xona, xudud va shu kabi ma`noga ega otlar yordamida ifodalanadi. Bu otlarga old ko‘makchilar qo‘shilgan yoki qo‘shilmagan bo‘lishi mumkin. O‘rin joy hollari, shuningdek, اینجا *injā*, آنجا *ānjā*, کجا *kojā*, همینجا *haminjā*, همان جا *hamānjā* kabi olmosh ravishlar bilan ham ifodalanishi mumkin.

Ish-harakatning umumiy yo‘nalishini ifodalovchi hollar ham old ko‘makchilar orttirilgan/orttirilmagan otlar yoki old ko‘makchi qo‘shilgan/qo‘shilmagan olmosh-ravishlar bilan ifodalanadi:

Belāxare kār-aš be injā kešide
ast. “Oqibat uning ishi shu yergacha cho‘zilib ketdi”.

Ish-harakatning boshlanish o‘rnini ifodalovchi hollar ham old ko‘makchi از *az* yoki izofali old ko‘makchilar qo‘shilgan otlar, از *az* old ko‘makchisi orttirilgan olmosh ravishlar yordamida ifodalanadi. از *az* old ko‘makchisi odatda tushirilib holdirilmaydi:

Mohtaram az dālān bar gašt. “Muhtaram
yo‘lakdan qaytib kirdi”.

Ish-harakatning bajarilish yo‘li, vositasini ifodalovchi hollar asosan asliy, izofali va murakkab ko‘makchilar qo‘shilgan otlar bilan ifodalanadi:

Nāme-rā tavassot-e bande
ersol namudand. “Nomani men orqali jo‘natishdi”.

Payt holi

Payt holi vazifasida:

a) ravishlar – حالا *hālā* - hozir, سابقاً *sābeyan* - ilgari, اکنون *aknun* - hozir, همیشه *hamiše* - doim, همواره *hamvāre* - muntazam, doim .

b) old ko‘makchi qo‘shilgan va qo‘shilmagan otlar – صبح *sobh* - tong, ertalab, طرف شب *taraf-e šab* “kechga tomon”

v) old ko‘makchi birikkan fe‘l infinitivlari - پس از آمدن *pas az āmadan*, در وقت خواندن *dar vayt-e xāndan*;

g) sanoq va tartib sonlarning otlar bilan birikmasi: ده پنچ سال *panj sāl*, سال ها *dahhā sāl*.

Payt hollari o'zlari ifodalayotgan payt ma'nosining qirralariga ko'ra ikki asosiy guruhga bo'linadi:

1. Payt chegarasini belgilamaydigan hollar:

همیشه *hamiše*, همواره *hamvāre*.

2. Paytni aniq ko'rsatadigan hollar:

تا هنوز *tā hanuz*, تا به حال *tā be hāl*.

Mustaqil ta'lim uchun savol va topshiriqlar

1. Gapning qaysi bo'laklari hol deyiladi va uning forscha nomlanishi qanday?
2. Qaysi so'z turkumlari hol vazifasini bajaradi?
3. Hol vazifasini bajarish qaysi so'z turkumining asosiy vazifasi hisoblanadi?
4. Otlar qanday holatlarda gap tarkibida hol vazifasini bajara oladi?
5. Turg'un so'z birikmalarining hol vazifasini bajarishi.
6. Hollarning o'z ma'nosiga ko'ra guruhlanishi.
7. Harakat tarzi hollari.
8. O'rin hollari.
9. Payt hollari.

O‘n beshinchi mavzu

Hol(davomi)

1. **Miqdor-me’yor holi.**
2. **Sabab holi.**
3. **Maqsad - niyat holi.**
4. **Yo‘l berish holi.**
5. **Izohlovchi .**
6. **Ikkinchi darajali bo‘laklarning ajratilishi.**

Tayanch so‘zlar va iboralar:

Hol, miqdor-me’yor holi, sabab holi, maqsad-niyat holi, yo‘l berish holi, izoqlovchi, ajratish, inversiya.

Miqdor - me’yor holi

Vaqt davomiyligi, makon kengligi, umuman, miqdor, og‘irlik, qiymat va qajmni ifodalovchi hollar miqdor - me’yor hollari guruhiga kiradi. Bunday hollar vazifasini miqdor ma`nosini beruvchi ravishlar, o‘lchov-me’yor ma`nosidagi otlar, miqdor-o‘lchov ma`nosini ifodalovchi ismiy birikmalar bajaradi:

بسیار *Besyār-ko‘p, juda*, خیلی *xeyli-ko‘p, juda*, زیاد *ziyād-ko‘p*, کم *kam-kam*, بلند *boland - baland, yuqori*, آهسته *āheste- sekin*, سه تومن *se tuman - uch tuman* va h.k:

Jumla tarkibiga diqqat qiling:

صحبت کردن خیلی آهسته *Sohbat kardam xeyli āheste*. “*Juda ohista suhbatlashdim*”.

Sabab holi

Sabab holi vazifasida quyidagi old ko‘makchilar bilan birikkan otlar, olmoshlar va fe‘l infinitivlari ishlatiladi:

از *az*, اثر *dar asar-e*, در نتیجه *dar natije-ye*, علت *be ellat-e* va h.k.

در اثر نوشتن نامه خیلی طول چشمانش سرخ سرخ شده

بود *Dar asar-e naveštan-e nāme-ye xeyli tul česhmānaš sorx-e sorx šode bud.*
“*Juda uzun xat yozgani sababli ko‘zlari qip- qizarib ketgan edi*”.

Demak, sabab holi kesimdan anglashilgan ish-harakatning qaysi sabab va bois tufayli, nimaning natijasida amalga oshishini ifodalaydi, deb xulosa qilish mumkin.

Maqsad - niyat holi

Maqsad - niyat xolining vazifasi esa ish-harakatni qaysi maqsad-niyatni ko‘zlab bajarilishini ifodalashdir. Mazkur vazifada *barāye*, جهت *jehat-e*, *maxz-e* kabi old ko‘makchilar bilan biriktirilgan otlar, olmoshlar va fe‘l infinitivlari ishlatiladi:

مصوب جهت انجام معاینه عمومی برای کشف سل صادر گردید *Mosavvebe jehat-e anjām-e moāyene-ye omumi barāye kašf-e sell sāder gardid.* “*Sil kasalligini aniqlashga haratilgan umumiy ko‘rik o‘tkazish uchun tegishli qaror e‘lon qilindi.*”

Bu jumlada asosiy maqsad-niyat holidan tashqari ikkilamchi, ya`ni harakat holidan anglanadigan ish-harakatga tegishli maqsad -niyat holi ham ishlatilgan.

Yo‘l berish holi

Yo‘l berish holi otlar, olmoshlar va fe‘l infinitivlarining quyidagi old ko‘makchilar bilan birikish orqali ifodalanadi:

با وجود *bā vujud-e*, با *bā*, بر خلاف *bar xelāf-e* va *b.*

با وجود بیماری شدید موقع قرار سر کار بودم *Bā vujud-e bimāri-ye šadid mouye'-ye yarār sar-e kār budam.* “*Qattiq kasal bo‘lishimga qaramay, va`dalashgan vaytda ishda edim*”.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, yo‘l berish holi xuddi to‘siqsiz ergash gaplar kabi ish harakatga to‘siq yasashga intiladi, ammo ish-harakat mazkur to‘siqqa haramay bajarilaveradi.

Izohlash

Izohlash ot yoki otlashgan so‘zlar, so‘z birikmalari bilan ifodalanishi mumkin. Izoqlovchi aniqlanayotgan so‘zga bitishuv usuli bilan yoki izofa yordamida birikadi:

کشور ایران... *kešvar-e Irān* .. “*Eron nomli mamklakat..*”.

Bundan tashqari, izoqlovchi aniqlanmishga *benām-e*, تخت به نام *taxt-e onvān-e* kabi old ko‘makchili va izofali birikmalar yordamida ham birikishi mumkin.

Izohlash ba‘zi hollarda ya‘ni izoqlovchi bog‘lovchisi yordamida amalga oshiriladi:

جناب ولی و بانو... مقابل حضرت آقا پيشنمز شهر ما
Janābe vāli va ايستادند، يعنى در مقابله به اصطلاح روحانيون.
bānu... moyābel-e hazrat-e Āyā Pishnamoz-e šahr-e mā istādand, ya‘ni dar moyābel-e, be esteloh, ruhoniyun. “Janobi xokim va xonim... xazrati oliylari shaqrimiz imomi oldida to‘xtadilar, ya‘ni boshqacha qilib aytganda, ruhoniylar oldida”.

Izoqlovchi aniqlanayotgan so‘zni tavsiflaydi va aniqlaydi, shuningdek, u predmet va qodisalarning nomlanishini ham ko‘rsatish mumkin.

Izoqlovchi yordamida kaso‘z birikmasi kor, egallangan mavqe va maqom ifodalanadi:

Xātami ra‘isjomhur-e eslomiye Irān...
خاتمی رییس جمهور اسلامی ایران...

“Eron Islom Respublikasi prezidenti Xotamiy...”

Predmet va qodisalarning aniqroq ifodasi ham izoqlovchi yordamida amalga oshadi.

Ikkinchi darajali bo‘laklarning ajratilishi

Fors tilida gapning ikkinchi darajali bo‘laklarini ajratish ularning qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganligi va gapning qaysi bo‘lagiga tegishli ekanligiga harab turli grammatik vositalar yordamida amalga oshiriladi. Ajratib ko‘rsatish uchun eng ko‘p qo‘llanadigan usul gap bo‘laklarining odatiy o‘rinlaridan qo‘zg‘atib boshqa joyga olishdir. Masalan, ifodalanayotgan ma‘nolarni ta‘kidlab ko‘rsatish uchun vositali to‘ldiruvchilar, o‘rin hollari va holning ba‘zi boshqa turlari fe‘l kesimdan so‘ng qo‘yilishi ham mumkin. Bu uslub “inversiya” atamasi bilan nomlanadi va ko‘proq og‘zaki til xususiyati hisoblansa-da, badiiy adabiyotda ham juda keng qo‘llanadi:

Soāl konid az u “Undan so‘rang”.

Az kenār-e mā rad šodand va raftand tu-ye maybare-ye āxer.
از کنار ما رد شدند و رفتند توی مقبره آخر

“Bizning yonimizdan o‘tib ketdilar va oxirgi maqbara ichiga kirdilar”.

Sifat bilan ifodalangan postpozitiv aniqlovchini ajratib ko‘rsatish

aniqlanmishdan so‘ng izofa o‘rniga aniqlik artikli (یای وحدت yo-ye vaxdat) qo‘yish bilan amalga oshiriladi:

مردی عاقل *mard-i āyel* “oqil odam”

Agar bunday postpozitiv aniqlovchi ot-kesimning ot qismiga tegishli bo‘lsa, aniqlovchi bog‘lamadan keyin qo‘yiladi:

کشوریت کشاورزی ایران *Irān kešvarist kešāvarzi*. “Eron qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan mamlakat”.

Mustaqil ta‘lim uchun savol va topshiriqlar

1. *Miqdor-me‘yor holi.*
2. *Sabab holi.*
3. *Maqsad-niyat holi.*
4. *Yo‘l berish holi.*
5. *Mazkur hollarni ergash gaplar bilan qiyoslash mumkinmi?*
6. *Izoqlovchi.*
7. *Izoqlovchining aniqlanmishga birikish usullari.*
8. *Ajratib ko‘rsatish va uni amalga oshiruvchi grammatik vositalar.*
9. *Vositali to‘ldiruvchi va hollarning ajratib ko‘rsatilishi.*
10. *Postpozitiv aniqlovchilarning ajratib ko‘rsatiliuvi.*
11. *Ot-kesimning postpozitiv aniqlovchisi qanday ajratib ko‘rsatiladi?*

O‘quv qo‘llanmasi mavzulari bo‘yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Л.С.Пейсиков. Вопросы синтаксиса персидского языка М., 1959. 387-397 б.
2. Ю.А.Рубинчик. Основы фразеологии персидского языка., 1981.
3. Ю.А. Рубинчик. Грамматика современного персидского литературного языка.
4. А.А. Вертенников. О типах рамочной конструкции глагольных фразеологизмов персидского языка. В сборнике: Актуальные проблемы строя иранских языков. Изд. МГУ, 1988, с. 3-17
5. Аскарлова М., Абдурахмонов Ф. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т.: Фан, 1986. - 231 б.
6. – Бобоева А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. -Т.: Фан, 1978. – 104 б.
7. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар. – Т.: ФАН, 1969. -174 б.

8. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тили назарий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –228 б.
9. Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. –Т.: Ўқитувчи, 1984. –147 б.
10. Неъматов Х., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. –Т.: Университет, 1999. –55 б.
11. Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап бўлаклари типологияси. - Т.: Ўқитувчи, 1988. – 212 б.
12. Расулов И. Ҳозирги ўзбек тилида бир составли гаплар. –Т.: Фан, 1974. –236 б.
13. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили(содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т.: ЎЗМУ нашриёти, 2002. – 120 б.
14. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Т.: ЎМЭ, 2002. -168 б.
15. Баскаков А.Н. Предложение в современном турецком языке.-М.: Наука, 1984. – 200 с.
16. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения// Вопросы грамматического строя. -М., 1955. –С.389-436.
17. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.: АН СССР, 1960. – 446 с.
18. Лингвистический энциклопедический словарь. –М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. -709 с.
19. Маматов М.Ш. Вторичный предикат, выраженный суб-стантивными формами в современном узбекском языке. –Т.: Фан, 1990. –140 с.
20. Мецанинов И. Члены предложения и части речи. –Л.: Наука, 1978. –388с.
21. Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском литературном языке. – Т.: Фан, 1984. - 125 с.